

מגדולי החסידות

מאת

הרב אברהם יצחק ברומברג

הוצאת בית הלל
ירושלים, תשמ"ב

כל הזכויות שמורות

All rights reserved

"בית הלל"

לכטנשטין את הולדר

רח' שטראוס 36

ירושלים, ת.ד. 5093

Lichtenstein & Holder

36 Strauss St. Jerusalem

P.O.B. 5093, Israel

נדפס בארץ-ישראל

Printed in Israel

חכעלי ספרים ליצוא בע"מ

books export enterprises l.t.d.

מגדולי התורה והחסידות

הגאון ר' יעקב לורברבוים

מליסא

בעל „חות דעת" ו„נתיבות המשפט".

מאת

הרב אברהם יצחק ברומברג

הוצאת בית הלל
ירושלים, תשמ"ב

תכן הענינים :

עמוד

ה—ח

הקדמת המחבר

ט—יד

פרק א. מוצאו ושנות נעוריו של ה"חות דעת"

יד—יט

פרק ב. רבנותו במונאסטרישץ ובקאלוש

יט—כז

פרק ג. ליסא

כז—נב

פרק ד. המלחמה בריפורמה

נב—נז

פרק ה. שנותיו האחרונות בקאלוש וסטרי

נז—עא

פרק ו. דמותו המוסרית

עא—צד

פרק ז. קשריו עם גדולי דורו

צד—קטז

פרק ח. דרכו באגדה

קיז—קכד

פרק ט. דרכו בהלכה

קכה—קלב

פרק י. יחסו לחסידות

קלב—קלט

הצוואה של ה"חות דעת"

קלט—קמא

רשימת ספריו.

קמב—קמג

מקורות וציונים.

עם ספר זה מתחילה הסדרה להקרא בשם „מגדולי התורה והחסידות“. נוכחתי לדעת שאין חיץ מבדיל בין גדולי התורה לבין גדולי החסידות. רבים מגדולי החסידות החל בדורות הראשונים של תנועה זו, כגון שני האחים הצדיקים הרבי ר' שמעלקע מניקלשבורג ואחיו ר' פנחס בעל „הפלאה“ מפד"מ, וכן הרב הזקן מלאדי בעל „שלחן ערוך“ וה„תניא“ היו ידועים בשעתם כגדולי תורה. גם בדורות האחרונים, האדמו"ר הצדיק בעל „דברי חיים“ מצאנז, בעל „אבני נזר“ מסוכטשוב, ו„שפת אמת“ מגור, היו גאונים בתורה הנגלית. ב"כ"ה אייר שנה זו תמלאנה מאה ועשרים וחמש שנים לפטירתו של אחד מגדולי התורה ויחידי סגולה של המאה שעברה, הריהו הגאון המפורסם הידוע בכינויו ה„חות דעת“ מליסא.

בספרי זה אני משתדל לתאר את דמותו הרוחנית והמוסרית ואת השפעתו על בני דורו ועל הדורות הבאים. בשני עולמות היה חי ומשפיע הגאון הזה: עולמה של גליציה שהיתה אז מבצר של בני תורה וחסידות ולכן אף שהוא בעצמו לא היה שייך לתנועה החסידית, היו רבים מבין תלמידיו חסידים מובהקים. והעולם השני שבו חי במשך זמן מסוים זוהי העיר ליסא אשר נמצאה כבר אז תחת השפעת ההשכלה הברלינית ועמדה על סף הריפורמה. בתוך עולם זה לא יכול להתאקלם עד שנאלץ לעזוב ולחזור למקומו הראשון בגליציה. הוא היה הרב הגדול בתורה האחרון בליסא.

תקופת חייו ופעולתו בליסא היתה גולת הכותרת שלו. שם הקים לו תלמידים רבים וחשובים ביותר. משם נשמעה הוראתו בכל קהלות אירופה.

הגאון מליסא היה מן הרבנים המתנגדים שהשלימו עם החסידים כדי ללחום יחד נגד תנועת ההשכלה. הוא הבין שהמלחמה הפנימית בין מתנגדים לחסידים לא תחזק את היהדות ולא תוסיף כבוד לשניהם גם יחד, וכי רק בכחות משותפים יכולים לעצור בעד התפשטות הריפורמה.

הוא היה לא רק גאון גדול בתורה, אלא גם ראש ישיבה מובהק, הוגה דעות וסופר חרוץ שעל ספריו נתחנכו דורות. מלבד תשובותיו הרבות להלכה המפוזרות בספרי שו"ת של גדולי דורו השאיר הגאון מליסא יצירות קלסיות בספרות הרבנית עד היום הזה, כמו "חות דעת" על יורה דעה ו"נתיבות המשפט" על חושן משפט וכל מי שרוצה לקבל הורמנא להיות "יורה יורה ידין ידין" לא יוכל לקבל תעודת סמיכה מבלי להיות בקיא בספריו של הרב מליסא. באישיותו הגדולה השפיע לא רק על קהלתו אלא גם על קהלות אחרות ולא רק בתקופה שבה חי ופעל אלא גם לאחר פטירתו עד דורנו האחרון היה שמו וספריו כמגדלור בעולם הרבני והתורני. ראוי לציין שצואתו — פרי מחשבתו בשנותיו האחרונות — נעשתה אף היא לתעודה קלסית ודוגמא למופת לצדיקים וגדולים. האדמו"ר ר' יחיאל דנציגר מאלכסנדר בצואתו לבניו מזהירים: "הנני מצוה אתכם בכל תוקף כדין צואה שתקיימו הצואה מכבוד הרב הגאון מו"ה יעקב זצ"ל מליסא". גם הגאון הצדיק ר' יהודה ליב טייטלבוים מסיגט מצטט את צואת הרב מליסא בספרו "ייטב לב" בפ' דברים.

מלבד עצם ספריו מענינות מאד ומאלפות הקדמותיו לספריו. ביחוד אופיינית בשבילו פתיחתו לספרו "נחלת יעקב" (אמשטרדם, תר"ט), אשר דמותו הרוחנית התורנית משתקפת בה. בפתיחה זו מבקש הגאון מליסא לתת טעם על מה תקנו חז"ל את שלש הברכות על התורה: (א) אשר קדשנו במצותיו וצונו לעסוק בדברי תורה, (ב) המלמד תורה לעמו ישראל, (ג) אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו. וכן מה הטעם שהפכו את סדרן של הברכות שהיה להקדים את הברכה על נתינת התורה לברכה על לימודה ועוד קושיא על שום מה תקנו חכמים לברך "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו" והלא חזר על כל אומה ולשון ולא רצו לקבלה? אלא שיש לפרש כך את הדבר — אומר הוא:

אף שנתן הקב"ה שבע מצוות לאדם ובני נח יש הפרש גדול בין התורה שניתנה לנו ובין השבע מצוות שניתנו להם. ובשלשה דברים חלוקים הם ועל שלשה ההפרשים הללו אנו מברכים את שלש הברכות הנ"ל. ההפרש האחד, אצלנו לימוד התורה הוא מצות עשה, מה שאין כן אצל הגויים, כי אצלם הלימוד אינו בכלל שבע המצוות. הפרש ב', כי לתורה יש לבוש ופנימיות ולנו ניתנו שניהם, שהרי המלאכים נתקנאו בנו ורצו שתנתן התורה להם בגלל הפנימיות שבה כי הלבוש אינו שייך לגבם. ההפרש הג', כמו שכותב הר"ן בדרשותיו, שאחר נתינת התורה לישראל, נמסרה התורה לחכמי הדור שידונו על פי הוראת שכלם ואף שיהיה שכל האנושי היפך האמת מכל מקום כדבריהם כן יקום. והיוצא מדבריו כי התורה ניתנה לנו לדון ולהורות כפי הכרעת דעתנו ומן השמים יסכימו עמנו, והוא גם שאמרו חז"ל "מעיקרא נקראת תורת ה', ומאחר שלמד בה נקראת תורתו" ועל כן יכול להשתמש בה כפי הכרעת שכלו. ועל שלשה ההפרשים הללו סובבים והולכים שלש הברכות: הראשונה "אשר קדשנו וכו' וצונו לעסוק בדברי תורה" כלפי ההפרש הראשון, שלנו ניתנה מצות עשה של לימוד התורה. השניה — כלפי ההפרש השני, שלנו ניתנה גם פנימיות התורה, ואין פנימיות התורה מושגת בשכל האנושי אם לא שיערה עלינו רוח ממרום ולכך התקינו לברך "המלמד תורה", כי בכל יום אנו צריכין להתערות רוח קדשו עלינו כדי שנבין את פנימיות התורה. והברכה השלישית על "אשר נתן לנו את תורתו" להכרעת שכלנו ולכן תקנו לברך גם "אשר בחר בנו", היינו שנתן לנו התורה במתנה להורות בה כפי דעתנו וכפי הוראות שכלנו. ומסיים: "כן יקום לעולם".

נוכל לומר לאחר קריאת פתיחה זו כי שלשה הדברים אשר מנה כאן הגאון מליסא בברכות התורה יכולים להאמר עליו עצמו. בראש וראשונה בענין למוד תורה, הוא קיים את

המצוה הזאת מנעוריו ועד יומו האחרון ואת כל חייו הקדיש לתורה. הדבר השני, הוא הצטיין בידיעתו הגדולה בפנימיות התורה ומי שמעיין בספריו „נחלת יעקב“ על התורה, „אמת ליעקב“ על אגדות הש"ס, ו„מעשה נסים“ על הגדה של פסח, רואה שכמו בתורה הנגלית היה כאחד מן הראשונים, כן בתורת הנסתר והדרוש היה עמקן נפלא. וגם בדבר השלישי — לדון ולהורות כפי הכרעת שכלו — הצטיין, וכי אמנם היתה זו „תורתו“ וכפי שפסק כן הוא להלכה, ובטוח היה שגם בשמים יסכימו להוראתו. ובאמת נתקבלו ספרי ההוראה שלו בעולם הרבני.

חומר למונוגרפיה זו שימשו לי בראש וראשונה ספריו של הגאון מליסא עצמו, אשר רשימתם נתונה בסוף הספר. שאר ספרים שהשתמשתי בהם לצרך חבורי זה הם: „תולדות יעקב ו„בית משולם“ להרב ר' צבי יחזקאל מיכלזון זצ"ל מורשה שנהרג בימי השואה הנאצית בשנת תש"ב. תולדות היהודים בליסא ד"ר לוין (גרמנית). מקורות לתולדות החנוך בישראל להרב שמחה אסף. מצבת קדש — הרב י. גרינוואלד. „גרם המעלות“ — תולדות חייו של רבינו משולם אגרא. „נטריקן“ לבעל „פרי מגדים“. הצופה לחכמת ישראל. קונטרס „עץ אבות“ בסוף חידושי מהרא"ך. „דור דעה“ להרב קמלהר. „מן העבר וההווה של יהודי פוזנא“ מאת הפנר והרצברג. „תורת כהן“ להרב מפלוצק. כתבי הגאונים של הרב צבי הורביץ מדרוזן. תולדות הרפורמציון הדתית בישראל — ש. ברנפלד. דברים אחדים בעל-פה קבלתי מפי הרב יעקב משולם גינצבורג שליט"א מירושלים והרב משה באבד שליט"א מיפו, שניהם מצאצאי הגאון מליסא. והנני מכיר תודה לכל ידידי ומיודעי אשר השאילו לי מספריהם והעירו לי הערותיהם באוסף החומר לספרי זה.

מוצאו ושנות נעוריו

ה"חות דעת" מתיחס על משפחת גדולי תורה בישראל. מצד אביו הוא נין של הגאון המפורסם ה"חכם צבי" אשכנזי אב"ד אמסטרדם ולבוב. גם סבו, ¹ ר' נתן אשכנזי (בנו של החכם צבי), היה גדול בתורה ונמנה על חכמי הקלויז בבראד. ספרו עליו שמימיו לא נסתכל בצורת מטבע וכל ימיו היתה תורתו אומנותו. לפרקים היה דורש בפני חכמי הקלויז בהלכה ואגדה וראשי הקלויז הגאונים ר' חיים צאנזר ור' משה אוסטרר העידו עליו כי בדרושו טמונים סתרי תורה. חידושו של ר' נתן אשכנזי נדפסו בקונטרס "אמרי נועם" הכולל ליקוטים מגדולי הדור. ² גם סבתו מרת בריינדיל, זוגתו של ר' נתן, מסופר עליה שהיתה אשה חכמנית. היא היתה בתו של המופלג בתורה ובחסידות ר' משה מבראד. כאשר נעשתה מרת בריינדיל כלתו של ה"חכם צבי" אשכנזי קבלה על עצמה לפרנס את הבית על ידי מסחר כדי שיוכל בעלה, ר' נתן, לעסוק בתורה, והיא בחמתה ובחריצות כפיה כלכלה את כל עניני הבית ואת שלשת בניהם חינכה לתורה. האחד ר' אפרים היה מכונה "חכם צבי" על שם סבו הגאון, אף הוא היה מחכמי הקלויז בבראד והיה קדוש ומקובל. השני ר' צבי הירש היה אבד"ק בורשטיין. והשלישי ר' משה היה אבד"ק זבארוב, והוא אביו של ה"חות

דעת". חידושי תורה ממנו על מסכת כריתות הדפיס ה"חות דעת" בסוף ספרו "מקור חיים" על הלכות פסח.

הרב ר' משה נפטר בדמי ימיו בשנת תק"ל. וכך נתינתם ה"חות דעת" מאביו בגיל צעיר מאד. כבר מילדותו הצטיין בכשרונותיו ומסופר: ³ פעם כאשר חלה אביו ר' משה ראה בחלומו שבזכות בנו הגאון יקום מחליו. לכן הוסיף על שמו את שם בנו יעקב ומאז היה חותם את שמו: יעקב משה. ויש דעה אחרת כי נולד לאחר פטירת אביו ושמו יעקב ניתן לו על שם אביו יעקב משה.

אמו של ה"חות דעת" היתה בת הגביר המפורסם בצדקתו ר' אליקים גץ מלוברטוב.

במותו ⁴ השאיר הרב ר' משה שני ילדים יתומים בת ובן: העילוי הקטן יעקב ואחותו.

כאשר נשארו שני היתומים הללו לבדם — כי גם אמם מתה עליהם לאחר זמן — אמרה האחות אל אחיה הצעיר ממנה: אחי, יעקב, אתה שב ולמד בהתמדה ואני אהיה שואבת מים ובשכר עבודתי אפרנס אותך. דברים אלה ספר ה"חות דעת" לעת זקנותו באזניו של אחד מנכדיה של אחותו אשר למד אצלו בליסא, ואמר שעל ידי אחותו באה לו כל תורתו. ואת החסד, שעשתה עמו בנעוריו, שמר לנכדיה.

ואמנם כן עשה היתום הקטן: הוא הוסיף ללמוד תורה, ביתר התמדה ובעודנו צעיר לימים יצא לו שם בעילויים. ⁵ כעבור זמן נלקח אל בית הרב ר' יוסף תאומים אבד"ק בורשטיין, חתן דודו הרב ר' צבי הירש אשכנזי. על ברכי הרב ר' יוסף תאומים הלך הנער היתום וגדל בתורה. כאשר הגיע לפרקו השיאוהו אשה את בת הגביר ר' הירצל מסטניסלב ועבר

לגור לשם. כיון שלא רצה לעשות תורתו קרדום לחפור בו ורצה להתפרנס מיגיע כפיו חקר לו בית משתה יין להשתכר בו לחם ביתו ופעמים בשבוע היה נוסע לימי השוק. בימים ההם בשבתו בסטניסלב יצק מים על ידי הרב הגאון ר' משולם אגרא אב"ד טיסמניץ. ומדי פעם בפעם היה עוזב את העסק על ידיה של אשתו ובעצמו היה הולך לטיסמניץ הסמוכה לשמש את רבו הגאון. הוא היה כותב מפי הגאון חדושי תורתו ותשובותיו. שנים רבות ישב בסטניסלב עסק במסחר והיה נודע כתלמיד חכם מובהק וגאון בתורה, ובכל עניני הקהלה החשובים היו שואלים עצה מפיו. ועל פיו נתקבל הגאון ר' אריה לייב איש הורביץ בסטניסלב, והמעשה כך היה, כאשר נתעוררה בשנת תקמ"ג השאלה על קבלת מרא דאתרא בעיר סטניסלב ורוב אנשי העיר נטו אחרי הרב ר' אלעזר הלוי איש הורביץ שהיה אז אבד"ק זלאזין. שאלו לדעתו של ה"חות דעת" עליו. על פי עצתו בחרו בשלשה בעלי בתים נכבדים תלמידי חכמים על מנת שיסעו לזלאזין אל הרב לתהות על קנקנו ובראשם נבחר ה"חות דעת". כאשר באו לבית הרב ר' אלעזר לזלאזין לא מצאוהו בביתו כי אם את בנו האברך הצעיר ר' אריה לייב שהיה אז כבן עשרים ושלש, — שישב אותה שעה ונענע ערשו של תינוק ועל ברכיו היתה הגמרא שבה למד. התחיל ה"חות דעת" לפלפל עם האברך ר' אריה לייב בדברי הלכה והוראה ומאד נתפעל מבקיאותו וחרifותו. כאשר בא הרב ר' אלעזר ומצא את האורחים בביתו קבלם בסבר פנים יפות ופלפלו בענינים שונים בש"ס ופוסקים. לאחר שגמרו את שיהתם ונסעו לביתם שאלו בני-לוייתו את ה"חות דעת" מה דעתו על הרב ר' אלעזר? השיב להם שהוא אמנם רב גדול וחשוב אולם

הוא מעדיף עליו את הבן האברך, אשר עתיד להיות אחד מהגדולים בדור. ואמנם על פי עצתו של ה"חות דעת" נמנו וגמרו ראשי הקהל להזמין את הבן. וכן עשו, כתבו את כתב הרבנות על שם הבן ר' אריה ליב ואל הרב ר' אלעזר כתבו מכתב פיוס באמרם "בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו". וכך נתקבל האברך הצעיר ר' אריה ליב הלוי איש הורביץ לאב"ד בסטניסלב. הדבר היה בשנת תקמ"ד.

שנים אחדות לאחר מכן היה ל"חות דעת" פעם סכסוך עם שותפו לעסקיו (שם השותף היה ר' אברהם זיינפלד), והביא את הענין לפני המרא דאתרא הרב ר' אריה ליב. לאחר שהרב שמע את טענות שניהם זיכה את השותף וחייב את ה"חות דעת". ה"חות דעת" שהיה משום מה בטוח בצדקתו היה סבור שהרב טעה בדין. הוא יצא מלפני הרב בחרי אף בסגרו אחריו את הדלת בחזקה. בו בערב בא אליו לביתו שותפו ר' אברהם זיינפלד שאף הוא היה תלמיד חכם והוכיחו על פניו על אשר לא נהג כבוד ברב, ביחוד שהוא נכדם של הגאון ר' יצחק הלוי איש הורביץ אבד"ק אה"ו ושל הגאון ר' שאול אבד"ק אמסטרדם. ענה ה"חות דעת": "אבל הרב טעה ופסק שלא כדין". אמר ר' אברהם זיינפלד: ניתי ספר ונחזה. ומה רבה היתה עגמתו של ה"חות דעת" כאשר פתחו את הש"ע במקורו ונוכח לדעת שהטעות עמו וכי הרב צדק, יפה דן ויפה הורה. אמר אליו השותף: "מן הראוי שתלך אל הרב לפייסו". אמר ה"חות דעת": "פיוס הוא דבר קל, אלך ואקבל נזיפה ממנו". וכן עשה. הלך לבית הרב, חלץ נעליו הודה לפניו כי צדק בפסק דינו וקבל ממנו נזיפה. ויהי הדבר לשיחת הכל בעיר, שה"חות דעת" אף על פי שהיה גאון גדול בתורה וקשיש בשנים בכל זאת לא

חס על כבודו וקבל נזיפה מרב צעיר ממנו לימים. ומאז נעשו
שניהם ידידים ואוהבים זה לזה.⁷

בעצם אותן השנים שישב בסטניסלב והיה טרוד ביותר
בעסקי פרנסתו, התחיל לכתב את חבורו על הלכות יורה דעה.
ועל ידו נתפרסם בעולם התורני בכנויו בעל "חות דעת",

ומסופר: ⁸ לאחר שנים כאשר היה פעם בלבוב שאל אותו
הגאון ר' יעקב אורנשטיין בעל "ישועות יעקב": "יאמר גא
לי כבוד הרב מליסא, מפני מה מקובלים כל כך בעולם ספריו
וכל הלומדים מרבים להשתמש בהם, והספר שאני חברתי
"ישועות יעקב", שכל כך דקדקתי שתהא דעתי צלולה ומיושבת
בשעת כתיבתי ולא מוטרדת בעניני חול, ומדוע אין מרבים
להשתמש בספרי?"

השיב לעומתו ה"חות דעת": ואנכי בעת שישבתי בסטא
ניסלב כתבתי את ספרי תוך טרדותי היום יומיות במשך כל
ימות החול ולא חשתי כלל אם דעתי צלולה או לא. אבל בכל
יום ראשון בשבוע הייתי נוסע לטיסמניץ והראיתי כל אשר
כתבתי למורי ורבי ר' משולם אגרא ואת אשר מצא חן בעיניו
שמרתי והשאיר שרפתי. על כן יצאו ספרי סולת מנופה וכל
המעין בספרי מוצא חפץ בהם.

כיון שהנסיעות פעמים בשבוע לירידים בטלוהו מלמודו,
החליט ר' יעקב לחדול מהעסק שלו ונתן את כל כספו בהלוואה
לסוחר יין אחד מסטניסלב על פי היתר עסקא, כדי להתפרנס
מפירות הקרן ואף אם בצמצום, ובלבד שיוכל לשבת במנוחה
על תורתו ולא לנוע על פני השוקים עם סחורתו.

אולם לא לארך ימים יכול היה לשבת במנוחה על תורתו.
יום אחד הודיע לו הסוחר כי עסקיו בכל רע ומכיון שכל כספו

מסר ר' יעקב בידו, אינו רוצה בנזקו, על כן מחזיר לו את הקרן בשלמות. כאשר נודע אחר כך ל"חות דעת" שהסוחר החזיר את הקרן רק לו לבדו ולשאר נושיו פשט את הרגל, הצר לו הדבר מאד, איך יקבל הוא את כספו בשלמות ושאר בעלי החוב יפסידו כספם. על כן הלך ומסר את הכסף לבית דין צדק שיחלקו את הכסף בין כל בעלי החוב לפי המגיע לכל אחד ואחד, ואז קבל בחלקו רק סכום זעום מכספו.⁸

עתה כאשר נשאר ללא פרנסה וללא ממון לא היתה לפניו דרך אחרת אלא לקבל עול רבנות וכך נעשה בעל כרחו רב. את היתר ההוראה קבל מרבו ר' משולם אגרא.⁹

פרק ב

רבנותו במונאסטרישץ ובקאלוש

מקום רבנותו הראשון היה בעירה מונאסטרישץ הסמוכה לבוצ'ץ בגליציה. שם נהל ישיבה ובין תלמידיו החשובים ידועים לנו שנים שנעשו אחר כך רבנים מפורסמים בהונגריה. האחד, הרב ר' מנחם שטרן, נתקבל לדיין בקאלוש על פי השתדלותו של ה"חות דעת" כשהיה אבד"ק שם. ר' מנחם שטרן נתקבל אחר כך לרב בסיגט בשנת תקס"ב ונפטר שם תקצ"ד. הוא היה מחסידיו של הצדיק ר' משה ליב מסאסוב. והשני, גיסו של ר' מנחם שטרן, הרב ר' אייזיק אב"ד בארשא בהונגריה. ממונאסטרישץ נתקבל ה"חות דעת" לרב בקאלוש, הסמוכה לסטרי. הוא נתקבל לשם על פי המלצתו והסכמתו של רבו ר' משולם אגרא מטיסמניץ. בשו"ת ר' משולם אגרא אה"ע סי' ח'

ישנה תשובה מהרב ר' אלכסנדר סנדר מרגלית אב"ד סאטאנוב מיום י"ג מרחשון תקנ"ב ובה הוא כותב אל ר' משולם אגרא בין השאר: "בקיץ העבר בא הנה הרב מקאלוש". ונכדו של המחבר מעיר שם בסוגרים "הוא הגאון החות דעת שנתמנה בהורמנא של אדוני אבי זקני לרב בקאלוש, עיר אחת בגליל זה ומשם נתקבל לליסא". ואם כן בשנת תקנ"א כבר היה רב בקאלוש. וכעבור שמונה עשרה שנה, בשנת תקס"ט, נתקבל מכאן לליסא.

מהשו"ת שהחליף בהיותו בקאלוש אפשר לראות שכבר אז היה מפורסם כפוסק. בשו"ת "בית אפרים" לגאון הגביר ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד (נפטר תקפ"ח) * מובאת חליפת מכתבים בין שני הגאונים.

בתשובה האחת (חו"מ סי' ל') מזכיר את ה"חות דעת": "כאשר באו הדברים ברוב ענין מכבוד שארי בד"ז [בן דוד-זוגתי] הגאון המפורסם מופת הדור מוהר"ר יעקב נ"י האבד"ק קאלוש ומצ"פ [ומצודתו פרושה] לק"ק ליסא יע"א". תשובה זו נכתבה כנראה אחרי שעזב את ליסא וחזר לקאלוש. אולם מצודתו עדיין היתה פרושה לק"ק ליסא.

ובאה"ע שם סי' נ"ו כותב: "אלה דברי בד"ז הגאון המפורסם מוהר"ר יעקב נ"י האב"ד דק"ק קאלוש וכעת איתן מושבו בק"ק ליסא יע"א" ומביא את מכתבו של ה"חות דעת" בלשונו: "שלום לאהובי ש"ב הרב הגאון המפורסם מוהר"ר

(*) הגאון הזה לא תפס רבנות. הוא עסק במסחר אולם בהיותו גאון גדול החליפו עמו שו"ת בהלכה. הוא היה קרוב משפחה לחות דעת מצד אשתו.

זלמן נ"י. קבלתי דברי תשובתו ע"י הרבני המופלג מו"ה הירץ בחוה"מ פסח ותיכף אחר הפסח לא היה לי פנאי לעיין בו כי נסעתי מפה מחמת עסק משפט בעזבון ובאתי בשבוע זה ותיכף פניתי עצמי לעיין בדבריו הנחמדים וכו'. ומסיים וחותם: מנאי ש"ב האוהבו כנפשו ודו"ש וטובתו כל הימים ומתאוה להתראות עמו פנים בפנים שוחקות. הק' יעקב בהרב מו"ה יעקב משה זצ"ל ולכל סיעת מרחמוהי שלום".

בשתי התשובות הללו אין תאריך, אולם מהערותיו של המחבר לתשובה אה"ע סי' נ"ו רואים שהחות דעת היה אז בקאלוש בטרם שעבר לליסא היינו לפני שנת תקס"ט, ובעת שערך המחבר את ספרו "בית אפרים" לדפוס ציין: "כעת איתן מושבו בק"ק ליסא". ובהערה לתשובה חו"מ סי' ל' "האבד"ק קאלוש ומצודתו פרושה לק"ק ליסא" רואים אנו שאז היה שוב בקאלוש אולם עדיין נחשב היה לאב"ד ליסא.

בשנות שבתו בקאלוש הצטיין לא רק כאב"ד, וכפוסק ומשיב וכראש ישיבה, אלא גם כסופר חרוץ וכתב שם את רוב ספריו החשובים. לראשונה הוציא את ספרו "חות דעת" על יורה דעה, שהדפיסו בלבוב, בשנת תקנ"ט. הספר הזה היה עמו בכתובים עוד מימי שבתו בסטניסלב. את הספר הזה הדפיס בעילום שמו. הספר עשה רשם גדול בעולם הרבני. ואף שלא היה ידוע מי מחברו נפוץ מהר ובמשך שנים אחדות אזל מן השוק. ובשנת תקס"ה נדפס בשניה בפולנאה, ושנה לאחריה — בתקס"ו — באוסטראה, בשלישית. עוד הדפיס בשבתו בקאלוש בשנת תקס"א את החיבור "מעשה נסים" על "הגדה של פסח" וחזר והדפיסו בשנת תקס"ז. וכן את "אמרי יושר", פירוש על חמש מגלות, הדפיס בתקס"ד בלבוב. ובתקס"ט הדפיס

"מקור חיים" על הלכות פסח. בשנת תקס"ט הדפיס ספרו "נתיבות המשפט" חלק א'. וחלק שני הדפיס כבר בשבתו בליסא בשנת תקע"ו.

וכדאי לדעת שמלאכת הדפסת ספרים בימים ההם לא היתה קלה כאשר בימינו אלה. בתי הדפוס לא היו במקום מגוריו והיה נאלץ להטלטל ולנסע למקום הדפוס. ההדפסה ארכה זמן רב וכפי שהוא בעצמו מעיד בהקדמות לספריו היה עליו טורח רב בטלטולי הדרך ובעיקר מלאכת הגהת הספרים משגיאות וטעויות בית הדפוס. פעם נסע ללמברג ופעם לזולקווא, ששם היו בתי הדפוס הקרובים אליו ביותר.

וכך הוא כותב בהקדמה לספרו "נתיבות המשפט" שהדפיסו בשנת תקס"ט בזאלקווא ואלה דבריו:

"בעת שהייתי עוסק בהעתקת ספרי זה להביאו לבית הדפוס תקפוני חבלים וצירים ולמדתי מתוך צער וגם אור עיני לא היה אתי ירא אנכי מהטעויות שנפלו בו ח"ו כי לעולם עיקר עיוני להסיר סיגי השגיאות בעת ההדפסה..."

ספריו קנו להם שם בעולם הלומדים ועל ידם נתפרסם עוד יותר ונאמנים עלינו דברי הגאון ר' יהושע העשיל באבאד אבד"ק טרנופול שכותב בתשובה אל ה"חות דעת" משנת תקס"ח: "ובאמת דברי ספריו היקרים ערבים עלי במאד ולא באתי רק להשתעשע בהם למען הודיע אותו שלא השלכתי ספריו אחרי גוויי" (שו"ת יהושע או"ח סי' ט'). וזאת למרות שהגאון הנ"ל חלק בכמה דברים על ה"חות דעת" כמו שמזכיר בסוף ספר שו"ת שלו סי' תקנ"ב: "הגאון מו"ה יעקב אבד"ק קאלוש יצ"ו רוצה להחמיר בספרו מקור חיים וכו'".

מדוע קרא לספרו הראשון "חות דעת"? תשובה על

כך אנו מוצאים בהקדמתו לספר זה: "... כי לא חיברתי זה החיבור להתגדל בו וגם לא להורות מתוכו איזו הוראה כי ידעתי בעצמי שאינני מגיע להוראה וגם אין לי במה להתגדל, רק חברתי זה כי רוצה אני להתלמד לפני חכמים כתלמיד הדן לפני הרב בקרקע. ואולי כשישימו החכמים עיניהם לעיין בו יקבלו ממני כדרך שאמרו חז"ל "ומתלמידי יותר מכולם". והמעין בספרי ידמה לו כמעין בדברי תלמידו ויותר מועילין דברי התלמידים מדברי רבותיהם כמאמרם ז"ל ומתלמידי יותר מכולם ולכן קראתי שם זה החיבור חוות דעת, שמו מורה עליו שלא כתבתי, רק לחוות דעת בלבד ולא לקבוע הלכה ח"ו". ומסיים שם: הסכמה שתחת ידי לא הדפסתי היות כי לא חברתי זה, רק להתלמד. ומאלקי האמת אבקש שיעמידני על קו האמת ולא אכשל בדבר הלכה ברחמי המרובין ובזכות אבותי אמן ואמן".

בכדי שלא לעורר קנאת ושנאת שאר מחברים ולמען יעינו בספרו בלא שים לב למחברו הוציא ספרו זה בעילום שם, כמו שהוא כותב בצואתו סי' כח: "... כי בעוה"ר השנאה והקנאה גוברת בדורנו ואולי יאמרו אף זה בין המחברים ומבלי עיון יהיה כצחוק בעיניהם ובלי ידיעת שם המחבר יבואו לעיין בהם ואני מקוה להשי"ת שאחר העיון ימצאו בהם דברים טובים...".

ספריו שהוציא בשבתו בקאלוש נתנו לו פרסום רב ומחבריו ספרים ומוציאים לאור התחילו לחזר אחריו לקבל ממנו הסכמה לספריהם. וכן אנו מוצאים הסכמתו להדפסת הספר "אור פני משה" מאת הצדיק ר' משה סופר מפשבורסק וחותרם כרב בקאלוש. ואף שאין תאריך בהסכמתו אולם ישנם תאריכים

בשאר ההסכמות שבספר: מהרב ר' יהושע מדינוב משנת תקס"ו, מהרב ר' משה בעריץ-בלום אב"ד קאסנטיין ישן — תקס"ח, ומהרבנים ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא, ר' שמחה אבד"ק בוברקא ומר' אריה ליב אב"ד לאנצוט — משנת תקס"ט. בשנים הללו ישב עדיין בקאלוש.

אולם בעיקר נתפרסם כגאון חריף ע"י ספרו "חות דעת" ועל ידי כך הוזמן לרבנות ליסא בשנת תקס"ט, ועל שם ספרו זה שיצא לראשונה בעילום שמו, נתפרסם בעולם התורני ונשאר שמו עד היום בעל "חות דעת", וכן נכנהו גם אנו בספרנו זה.

פרק ג

ליסא

העיר ליסא (לעשנא, בפולנית) היתה מראשיתה שייכת לפולין. בשנת 1793 עם חלוקתה השנייה של פולין נקרעה ליסא עם כל הגליל של פוזנא מעל פולין וסופחה לפרוסיה והיתה תחת שלטון הפרוסים עד שנת 1807 (תקס"ז). בעקבות כבושיו של נפוליון עברה העיר תחת שלטון נסיכות ורשה באימפריה של נפוליון ואחרי מפתחו של נפוליון ואחרי הקונגרס בווינה בשנת 1815 (תקע"ה) חזרה ליסא לשלטונה של פרוסיה¹.

כל התמורות המדיניות הללו, ובעקבותיהן גם התמורות הכלכליות והתרבותיות השאירו רושם עמוק גם על חיי הקהלה היהודית בעיר זו, אשר מונה את קיומה כבר מראש המאה השבע עשרה. הרבה תלאות עברו על הקהלה במשך המאה

השבע עשרה שהיתה רצופה מלחמות של הרוסים והשוידים, והיהודים סבלו מקלגסי הצבא, מהשוד וגם מהמגפות שבאו בעקבות המלחמות. גם גזרות ת"ח ות"ט של חמלניצקי לא פסחו על קהלת ליסא. כמה פעמים במשך המאה התרוקנה העיר מן היהודים. ורק באמצע המאה השמונה עשרה חוזרים חיי הקהלה לתקונם. מעתה מתחילה ליסא לעלות ולתפוס מקום חשוב בין קהלות ישראל עד שהיא גם מתחרה עם שכנתה הותיקה, קהלת פוזנא, ואף עולה עליה. ועוד קדם חלוקתה השניה של פולין בשנת 1793 היתה ליסא אחת הקהילות הגדולות והחשובות ביותר והעשירות שבין שאר קהלות ישראל. ליסא נעשתה מרכז מסחרי גדול בין המזרח והמערב. היא מנתה חמשת אלפים יהודים. יהודי ליסא סחרו אל ערי גרמניה ורוסיה. החיים הכלכליים פרחו ואתם יחד גם החיים הרוחניים. בימים ההם פרח לימוד התורה בכל קהלות ישראל בפולין וליסא נתמלאה חכמים ויודעי תורה. ישיבותיה משכו תלמידים מגרמניה ושאר ארצות. רבנים ידועי שם ישבו על כסא הרבנות בליסא, ומעיר זו יצאה תורה והוראה לקהלות רבות בישראל.² כאן הורה הגאון ר' עקיבא איגר בצעירותו בשנים תקמ"ג—תק"ן. באותן השנים עד ערב ספוחה של ליסא לפרוסיה ישב כאן על כסא הרבנות הגאון המפורסם ר' דוד טעבעלי, אשר מצודתו היתה פרושה על כל הגליל. הוא נפטר בשנת תקנ"ב, כשנה לפני ספוחה של ליסא לפרוסיה.

אולם בעצם ימי טובתה ושגשוגה במאה השמונה עשרה פגעו אסונות קשים ביהודי ליסא.³ שתי שריפות גדולות, האחת בשנת תקכ"ז—1767, והשניה בתק"ן—1790, הביאו את הקהלה לידי ירידה גמורה. כבר בשריפה הראשונה נתדלדלה מאד

קהלת ליסא אחרי אשר כל הרובע היהודי עם בית הכנסת ובית החולים עלו באש. שלטונות העיר שחררו את היהודים ממסים למשך שש שנים. וכאשר רק נתרפאה קצת הקהלה מפציעה הקשים פקדה כעבור שתי עשרות שנים שוב האש בשנת תק"ן את ליסא וגם הפעם אכלה את כל הרובע היהודי. היהודים הנואשים עזבו ברובם את העיר והתפזרו לכל עבר. הם יצאו לנדוד בעולם לחפש להם מטה לחם ומקום מקלט.

כשנתיים לאחר השריפה, בשנת תקנ"ב, נפטר הרב הראשי של ליסא, הגאון ר' דוד טעבעלי, שבעינו ראה את חרבן קהלתו. אחרי פטירתו לא קבלה ליסא רב ראשי אחר במקומו. מצב הקהלה היה בכל רע, ולא יכלו לשלם משכרת לרב. בנו של ר' דוד טעבעלי ר' זכריה מנדל שימש כדיין בתחלה ואחר כך בשנת תקס"ס נתמנה לראש בית הדין בליסא. בשנת תקס"ה עזב את ליסא ועבר להיות רב באינאוורצלב ונפטר שם בשנת תקס"ט.

כאשר נפטר ר' דוד טעבעלי הספיד אותו הבעל "פרי מגדים" שהיה אז בעיר פרנקפורט ענ"מ בדברים אלה⁴:
 "...אעפ"י שהיו לו בוכים הרבה בק"ק ליסא מחויבים אנחנו להספידו ולבכות עליו וכו'. אחינו בני ישראל במקום ישיבתו וודאי בכו בכי רב כי הלך אביהם ומנהיג רחמן גדול, ת"ח ועסקן וגודר גדר ודבריו נשמעים ומפרנס עניים..."

לאט, לאט הלכו חיי הקהלה וחזרו למסלולם. חלק הנשרפים חזרו ובנו את בתיהם ובסוף המאה מנתה הקהלה שלשת אלפים נפש, כלומר פחת מספר היהודים באלפיים לעומת מספרם לפני התמורות והפגעים שחלו בהם⁵. אולם עד שנת תקס"ט היה פנוי כסא הרבנות בליסא.

בשנת תקס"ז—1807 נכנסו העירה הצרפתים וליסא נעשתה חלק של נסיכות ורשה תחת שלטון נפוליון הגדול ונתאחדה עם קהלות פולין. אז התחילו יהודי ליסא לחפש אחרי רב גדול וגאון שיהא ראוי לרשת את מקומם של רבני ליסא המפורסמים בדורות שקדמו. למרות ירידתה של ליסא במובן הכלכלי וגם הרוחני, עדיין נחשבה לעיר ואם בישראל והתפארה בעברה הלא רחוק, ובגדולי חכמיה ולומדיה שעדיין נמצאו בעיר גם עתה.

ליסא היתה מפורסמת בבתי כנסיותיה ובתי מדרש שהיו תמיד מלאים לומדים. היה שם בית כנסת מיוחד של החיטים, ובית כנסת של צורפים וכן בית מדרש לאברכים צעירים. והיו שם חברות צדקה: כגון "פדיון שבויים" ו"בקור חולים" ולהם בית כנסת מיוחד שנקרא "בית כנסת המבקרים". והיה בית חולים יהודי ואגודה שנקראה בשם "משמורת תלמוד תורה" והגזבר של האגודה הזאת היה במשך זמן אחד ר' עקיבא איגר באותן השנים שישב בליסא. אולם יותר מכל התפרסמה ליסא כמרכז לתורה בישיבותיה⁶.

באותה תקופה היה כבר מפורסם בעולם שמו של מחבר הספר "חות דעת", שישב בעירה הקטנה קאלוש שבגליציה. אז נמנו וגמרו ביניהם ראשי הקהלה בליסא להזמין את הגאון הזה לשבת על כסא הרבנות בעירם⁷. למטרה זו ייפו כחם של שני סוחרים אשר נסעו לבראד כדי לחזר אחרי הרב הזה אשר שמו ומקום מגוריו לא היה ידוע להם. השליחים פגשו בבראד בסוחר אחד מעיר הליטש וממנו נודע להם שמו ומקום מגוריו בעירה קאלוש. כאשר הגיעו לשם בערב שבת בחצות היום לא מצאו את ה"חות דעת" בביתו כי רגיל היה באותה שעה

ללכת לבית המרחץ בכל יום ששי ולקח עמו גם בגדי השבת כדי משם ללכת ישר לבית הכנסת ללמוד. הם שאלו את הרבנית אם יוכלו לשבות בבית הרב ולאכול על שלחנו. תשובתה היתה שאין לה די לחם בשביל ביתה ולא תוכל לארח אותם. אז הוציאו מכיסם צרור הכסף ונתנו לה די קניית צרכי שבת. ואחרי זה הלכו לפגוש את הרב ומצאוהו בבית המדרש. כל השבת בילו בחברתו אכלו על שלחנו ונהנו מדברי תורתו. במוצאי שבת לאחר הבדלה גילו לו את מטרת בואם ומסרו לו את המכתב אשר שלחו בידם ראשי קהלת ליסא להזמין לכסא הרבנות. ספורם של השליחים על נסיעתם לחפש את הרב המחבר של "חות דעת" וכיצד נודע להם מקום מגוריו בקאלוש היה לאות כי מה' יצא הדבר וכי נחה את השליחים אל ביתו מבלי שידעו בתחלה את שמו ומקום מגוריו. ה"חות דעת" החליט לנסוע לראות בעיניו את ליסא ואת אנשיה ואף אנשי ליסא רצו לראות פנים אל פנים את הרב ולהכירו מקרוב ולשמוע את דרשתו כנהוג.

וזאת לדעת כי כזה היה המנהג בקהלות ישראל בטרם יקבלו עליהם רב. עליו היה לדרוש לפניהם בתחלה מחידושי תורתו ואנשי העיר הלמדנים יקיפוהו בשאלות וקושיות כדי לנסותו ולבחנו. והיה אם יתרץ כל קושיותיהם ויפרך את השגותיהם עליו, הריהו מתקבל עליהם, ואם לאו — לאו. גם ה"חות דעת", אעפ"י שהיה כבר מפורסם כגאון היה עליו לדרוש את דרשתו בשבת הראשונה לבואו לעיר ליסא⁸. כל הלמדנים שבעיר התכוננו להקיפו בשאלות, אולם לתמהונם הגדול לא רצה לדרוש בשבת הראשונה באמרו שהוא רוצה תחלה לתהות על קנקנם של אנשי המקום למען ידע לכוין את

דרשתו לשומעיו. בשבת השניה עלה על הבימה ודרש ואחרי הדרשה השיב על שאלותיהם ותירץ את כל קושיותיהם של למדני העיר. וכך נתקבל לרב ולר"ם בליסא. הדבר היה בשנת תקס"ט.

מענין הוא הספור כיצד נתקבל ה"חות דעת" ע"י אנשי ליסא אשר מסופר מפיו של הגאון "חידושי הרי"ם". וכך ספר :
 " כאשר נסע החות דעת לקבל את הרבנות בליסא יצאו לקראתו אנשי העיר כמה תחומי שבת לפני העיר לקבל את פניו, מי ברכב ומי ברגל, וביניהם גם מוכר הזפת מליסא אשר נסע בעגלתו לדרכו עם סחורתו. כאשר נתקרבו לקראת הרב הקיפוהו מכל צד לברכו לשלום ובתוכם נדחק גם מוכר הזפת הלה. הרב השמיע חידושי תורה והלמדנים נכנסו בפלפול עם הרב ואז גם מוכר הזפת התחיל לפלפל עם הרב. ראה החות דעת כי מוכר-הזפת מקפחו בתורתו, ציוה לעגלונו להטות את הסוסים ולחזור כלעומת שבא ולא לנסוע לליסא. ראו זאת אנשי ליסא ותמהו מפני מה רוצה לחזור ? השיב להם : "כיון שראיתי עתה שיהודי ליסא למדנים גדולים הם, שאפילו איש פשוט כמו מוכר הזפת הוא למדן, חושש אני להיות רב בעיר שכולה חכמים ואינכם צריכים לשכמותי." השיבו לו שאל יחשוב שכל אנשי ליסא הם תלמידי חכמים, ושבאמת לא רבים הם כמו מוכר הזפת שנמנה על הלומדים הגדולים שבליסא, והוא אחד מיחידי הסגולה שבהם, ועל כן אין לו מה לחשוש. אז נחה דעתו והמשיך בדרכו לליסא. את הספור הזה היה מספר חידושי הרי"ם בפני מקורביו תמיד בפסח.

ובאמת הצטיינה העיר ליסא בתלמידי חכמים שבה כמו שמעיד בעצמו ה"חות דעת" בדרוש שדרש שם ואמר בין

השאר: "... ובפרט בכאן כי כל אחד יודע מה שהוא אסור, כי אין בכאן עמי-הארצות" ¹⁰.

בליסא חי ביתר רוחה מאשר בקאלוש. משכרתו מאת הקהלה היתה עשרה ר"ט לשבוע.

העיר ליסא שמחה מאד ברבה הגאון והשתדלה לספק לו כל צרכיו למען יחיה ברוחה. לחג השבועות הראשון עשו כתר של זהב לכבודו ותלוהו בכותל מעל למקום ישיבתו. אחר התפלה שאלוהו כיצד מצא חן בעיניו הכתר אשר עשוהו לכבודו, השיב כי הכתר אינו הולמו. חשבו ראשי הקהל כי רמו להם כי משכרתו קטנה מדי ואז החליטו להוסיף לו על משכרתו עוד חמשה ר"ט לשבוע וקבל חמשה עשר.

כאן בליסא השיא את בתו השלישית בשנה הראשונה לבואו בי"ז אלול תקס"ט. חתנו היה יליד ליסא. כשנה לאחר בואו לליסא התנדבו אחדים מנכבדי העיר ועשיריה להוציא מחדש את ספרו "חות דעת" על יורה דעה, כי לא היה הספר בנמצא במדינה. ואמנם בשנת תק"ע יצא הספר בדפוס דיהרנפורט בהידור רב ועל גיר טוב. בראש הספר נדפסה הקדמה מאת המחבר וגם מכתב מאת המוציאים לאור, בשם "כתר מלכות", שכתוב בסגנון מליצי ומדבר בשבחיו של המחבר. מתוך מכתב זה אפשר לראות את הכבוד הגדול והחבה שרחשו אנשי העיר לרבים, ומתגאים ומתפארים שהעיר ליסא זכתה בגאון כמוהו.

נביא כאן קטעים ממכתב זה:

"ליסא, עלוי ישישי, כי מלך ביפיו תחזינה עיניך... כי ממרחקים בא אבן ישראל, דרך כוכב מיעקב וזרח מאפסי ארץ

לנו... הלא הוא אדונינו ורבינו המאור הגדול הגאון מו"ה יעקב אב"ד ור"מ דק"ק ליסא בן הגאון מו"ה יעקב משה ז"ל... כרת עמנו בריתו ונתן לנו את תורתו... ללמד תועים בינה אתה מורה נבוכים מסלה... קהלות הקודש צאינה וראינה את עיר הקודש ליסא והתקנאו בה... והתורה שהיתה כמה שנים נכנעת הנה עתה אחר בלותה תהי נושעת בצל אדון "חיות דעת", ה' משפט וצדקה ביעקב אתה עשית... וידעו כולם מי אדון לנו ומי שם "נתיבות משפט"... חבוריו נחמדים ויקרים... בהם הראה בעל המחבר עוצם ידו בסברות רמות וישרות... גם יש אתו בכ"י הרבה חבורים... על ש"ס תנ"ך והגדות אך בראשונה יצא ספר "חיות דעת" לאויר העולם". ליסא שהיתה מאז ומתמיד מרכז תורני ומקום ישיבה משכה אליה עתה ביתר שאת תלמידים הודות לגאון ה"חיות דעת". מאות תלמידים הסתופפו בבית מדרשו ולמדו תורה מפיו מהם נעשו אחר כך רבנים חשובים בפולין ובגרמניה.

על תלמידיו נמנו ¹¹: ר' אליהו גוטמכר רב בגריידיץ ומפורסם כצדיק, ר' צבי קלישר רבה של טהורן המפורסם בחבת ציון שלו, ר' משה טורנר אבד"ק נעשאווא. ר' ליב בלאשקע רב בקאשמין, ר' שמואל קארו רב בצמפלבורג, ר' משה פייכנפלד רב בסנטומישל, ר' שמואל מנדלזון בקראטאשין, ר' נפתלי קארו רב בשרעם, ר' נפתלי הירש בלייכראדע רב באובוויצקי, ועוד רבים.

גם גדולי חסידים שבדורו נמנו על תלמידיו: האדמו"ר ר' שרגא פייבל דנציגר מגריצא, הרב ר' זושא מפלוצק בעל "תורת כהן", הרב ר' יעקב אהרן אב"ד אלכסנדר בעל "בית יעקב", הרב ר' מרדכי זיסקינד סגל לנדא ראב"ד סטרי, החסיד

ר' אליעזר ר' יעקבש, אביו של הגאון המפורסם ר' יעקב וויידנפלד מהרומלוב.

באותה תקופה שישב בליסא הלכה והתפשטה הריפורמה בגרמניה. בין הלוחמים נגד הריפורמה היה גם ה"ח חות דעת".

פרק ד

המלחמה בריפורמה

עוד לפני בואו של ה"ח חות דעת" לליסא, היא היתה אחת הקהלות החשובות בזמן ההוא, והיתה מפורסמת ברבניה לומדיה וראשי הישיבות שבה, שאחד מהם היה ר' עקיבא איגר, אשר לפני התמנותו לרב במרקיש פרידלנד ישב כשמונה שנים בליסא סמוך על שלחן חותנו ונהל שם ישיבה גדולה.¹ גם ר' דוד לנדא-פאלאק יליד ליסא היה ר"ם בעירו עד שנתקבל בשנת תקמ"ח לרב בקהלת פלאטוב ומשם עבר לדרזדן. עליו קרא ה"ח חות דעת" הספד גדול בשנת תקע"ח בשעה שהספיד גם את "ראש הברזל" מלובלין. וכדוגמתם היו עוד רבים גדולי התורה בליסא.

הרב אשר ישב על כסא הרבנות בליסא לפני ה"ח חות דעת" היה הגאון ר' דוד טעבעלי. הוא היה אחד הרבנים המפורסמים ביותר בזמנו.² הוא היה יליד העיר בראד, בנו של הרב ר' נתן נטע אב"ד בראד. בתחלה היה ר' דוד רב בעיר זאסלוב (וולין), אחרי זה בהורוכוב (ע"י בראד) ומשם נתקבל בשנת תקל"ד לליסא והיה שם אב"ד ור"ם עד פטירתו בשנת תקנ"ב.

הישיבה שנהל שם היתה מפורסמת ומתוכה יצאו גדולי תורה וחסידות. מבין תלמידיו הידועים ביותר הם: „היהודי הקדוש“ מפשיסחא, הגאון ר' ברוך פרנקל מלייפניק (בעל „ברוך טעם“), והאדמו"ר ר' ישעיה מפשדבורז מחסידי ה„חווה“ מלובלין.

ר' דוד טעבעלי השאיר שני ספרים: „נפש דוד“ דרושים על התורה, ו„מכתב לדוד“ דרושי הלכה ותשובות. הוא עמד בקשרי שו"ת עם ה„נודע ביהודה“ אב"ד פראג, עם ר' פנחס הורביץ בעל „ההפלאה“ אב"ד פפד"מ, עם ר' חיים כהן רפפורט אב"ד לבוב, עם ר' מאיר ברבי אב"ד פרשבורג, עם ר' צבי הירש שמוש אב"ד בראד גלגאו והמבורג בעל שו"ת „תפארת צבי“, עם ר' מאיר פוזנר בעל שו"ת „בית מאיר“ אב"ד שוטלנד, עם ר' ישראל משה אב"ד קארניק בעל שו"ת „רשמי שאלה“ ועוד. גם בן דורו הצעיר ר' עקיבא איגר אשר ישב בליסא בזמן אחד עם ר' דוד טעבעלי מזכירו באחת מתשובותיו. מאורע חשוב הוציא את הגאון ר' דוד טעבעלי מד' אמותיו ללחום מלחמתה של תורה נגד המשכיל הברליני נפתלי הירץ ויזל.³ הדבר היה בשנת תקמ"ב, כאשר ויזל פנה אל כל ראשי הקהלות ופרנסיה אשר בקיסרות אוסטריה ובשאר מדינות באגרתו הידועה „דברי שלום ואמת“, בדבר תקונים בחינוך היהודי. באגרתו הזאת קורא ויזל לכל פרנסי הקהלות ומזרזם להכניס את התקונים הדרושים בחינוך על פי צו הקיסר האוסטרי יוסף השני הנקרא „צו הסבלנות“ המבטיח ליהודי הקיסרות להיטיב מצבם בתנאי אם יתקנו את התנהגותם וחינוך בניהם. עסקני „ההשכלה“ קבלו בהתלהבות את החדשה הזאת, והתחילו להחדיר את הרעיון בדבר תקונים בחינוך בלבות המוני ישראל התמימים. אחד מהם שנחשב בר סמכא בעיני המשכילים לעניני

החינוך, נפתלי הירץ ויזל, שכבר התפרסם לפני כן בחיבוריו בלשון ודקדוקה ועל אחד מספריו פירושו למסכת אבות "יין לבנון" אף קבל הסכמה מגדולי הרבנים שבדור, יצא להפיץ את רעיון התיקונים בחינוך באגרתו "דברי שלום ואמת". זמן קצר לאחר שנתפרסמה פקודת הקיסר ב"ג אוקטובר שנת 1781 (תקמ"ב) מיד הוזרז ויזל להוציא לאור את אגרתו.

באגרתו מציע ויזל תכנית לימודים אשר תתאים לרצון הקיסר לקדם את השכלתם של ילדי היהודים⁴. הוא מחלק את הלימודים לשתי מחלקות, המחלקה הראשונה הוא קורא לה "תורת האדם", היא כוללת את כל הלימודים הכלליים, לימודי חול כגון לשון המדינה ודקדוקה, חשבון והנדסה, היסטוריה, גיאוגרפיה ואסטרנומיה, מוסר ומדות טובות. הוא מכנה את כל אלה בשם כולל: חכמות נימוסיות. והמחלקה השניה שבתכניתו היא "תורת ה'", כלומר לימודי הקודש: מקרא, משנה ותלמוד. והוא קובע ש"תורת האדם", כלומר לימודי החול קודמים בזמן ללימודי הקדש ולא יעבור תלמיד ממחלקה ראשונה לשניה עד אם ידע על בוריה את לשון המדינה ומלא כרסו בכל אותן ה"חכמות הנימוסיות" ורק אם עמד בבחינה בכל הלימודים ההם והוכיח את ידיעותיו בהם יוכל להכנס, אם ירצה, למחלקה השניה ללימודי הקדש. מכל מקום בלי בחינה מוקדמת בלימודי החול לא יוכל לגשת ללימודי הקודש. ועוד מיעץ ויזל אם התלמיד אינו מוכשר ללימודי התלמוד מוטב שילמד מלאכה. "כי לא נוצרנו כולנו להיות בעלי תלמוד" — אומר הוא שם — "ורק אלה המעטים אשר יצליחו בלימוד הגמרא ואשר קודם לזה כבר השתלמו בלימודי החול במחלקה הראשונה, המה יהיו בעתיד גדולי ישראל ומנהיגיו הרוחניים".

והוא מסיים את אגרתו בדברי עדוד וזרוז לקבל את תכניתו ולקיים את פקודת הקיסר "הנאור והטוב ירום הודו".

האגרת הזאת נתפרסמה בדפוס בברלין זמן קצר אחרי צאת פקודת יוסף השני ונפוצה בקהלות ישראל. סמוך לחג הפסח של אותה השנה כבר היתה האגרת בידי פרנסי הקהלות. אז יצאו נגד האגרת הזאת שנים מגדולי הדור: הגאון ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג בעל "נודע ביהודה" והשני ר' דוד טעבעלי אב"ד ליסא. שני הגאונים האלה הכירו את ויזל עוד מלפני שמונה שנים על ידי פירושו "יין לבנון" על מסכת אבות. כיון שבחבורו זה לא סטה ויזל מדרך המסורת, הצליח לקבל הסכמה על חיבורו משני הגאונים הללו בשנת תקל"ד⁵. אמנם ה"נודע ביהודה" היה זהיר והדגיש בהסכמתו "בתנאי שלא יצא [המחבר] ממנהגו", אבל ר' דוד טעבעלי לא העלה כל חשד ונתן הסכמתו לחיבור, הוא וכל הרבנים מבית דין הצדק שלו. "בלי תנאים" ומשבח את המחבר במלים אלו: "הלא חכמה תקרא ותבונה תתן קולה וכו' הרבני המופלג החכם השלם, המעולה, תמים דרך, הנבון ומשכיל כש"ת מוהר"ר נפתלי הירץ וויזל נר"ו".

והנה כעבור שמונה שנים בשנת תקמ"ב באגרתו "דברי שלום ואמת" נתגלה פתאום ויזל בפנים אחרות לגמרי. במשך הזמן נשתנה האיש, ו"תמים הדרך" הפך ל"אחר". האגרת שלו הקרויה "דברי שלום ואמת" היתה ההיפך משמה ונשאה בקרבה דברי קנטור והתגרות ביהדות החרדית ודברי בוז לתלמידי חכמים וגדולי תורה אשר אינם מבעלי ההשכלה ומבני סיעתו של ויזל. בכדי להוכיח את תועלת ההשכלה אחז ויזל בדרך נלוזה להשפיל את כבודם וערכם של תלמידי חכמים ועוד סמך

את יתדותיו במאמרי חז"ל אשר השתמש בהם למטרתו סרס את מובנם כפי רצונו כדי להפיק מהם את הרעיון הנדרש לו. כך למשל השתמש במאמר חז"ל במדרש ויקרא רבה פ"א "כל תלמיד חכם שאין בו דעת נבלה טובה הימנו" ופירש אותו שהכונה של המאמר הוא כי תלמיד חכם שאין בו השכלה וחכמות נימוסיות נבלה טובה הימנו⁶. בכך עורר נגדו את כל הרבנים ובראשם שני הגאונים מפראג ומליסא. ובשבת הגדול של אותה השנה נשאו שני הגאונים הללו, כל אחד בקהלתו דרשות ובתוך הדרשה הוקיעו ברבים את כזבו של האיש ויזל את כפירתו ואת מגמתו לחתור תחת החינוך היהודי. הם הראו כמה כוזבת תכניתו לדחוק את רגלי לימודי הקדש לדרגה שניה ולהקדים להם את לימודי החול.

ביחוד התקיף בחריפות את תכניתו האפיקורסית של ויזל ר' דוד טעבעלי בדרשתו. הוא הדגיש כי אי אפשר להוריד את לימוד התורה לדרגה שניה בחינוך ולעשותו טפל לעיקר, כפי שדורש ויזל⁷. "הרי אנחנו מוזהרין מרבותינו בעלי התלמוד סדר לימוד התורה והאמונה עם בנינו משעה שיודע לדבר ומבן חמש ואילך וכו'". ומה שויזל מביא דוגמא מן הרמב"ם שהיה גאון התורה וגאון המדע, למד פילוסופיה ורפואה. — שואל הרב מליסא — וכי מה למד הרמב"ם בתחלה בילדותו, אם לא תורה? ורק לאחר שמלא כרסו תורת ה' למד חכמות חיצוניות. אולם ויזל רוצה ההיפך ממה שעשה הרמב"ם ועושה את העיקר טפל והטפל עיקר. ומי סמך ידיו של ויזל לקבוע "שלא נוצרנו כולנו להיות בעלי תלמוד", ולסגור בפני הילדים הרכים בעודם באבם את דלתות התורה והאמונה ולהשאיר את לימוד התורה רק לרצונם הטוב של התלמידים כפי המובן

בפרק ח' מאגרתו בזו הלשון „וכאשר יתנדבו הילדים כל אחד לחכמה שתכסוף נפשו אליה“ וידוע שרק מעטים מן הילדים יבחרו מרצונם הטוב ללמוד דבר אשר צריך לעמול בו ואיך יאהבנו טרם ידע מתקו ודבשו? ועל זה כיון שלמה המלך ע"ה חנוך לנער על פי דרכו וגו' ופשוטו שלא ילמדנו יותר מכדי השגתו, שלא יהיה כמותר שמן שבנר שגורם כבוי, אבל לא כשבושו של המחבר שפירש ע"פ דרכו — שאם לא יכסוף לחכמת התורה ילמדוהו שאר חכמות, או אחת מן האומניות שלבו נוטה אליה. אם ח"ו ישמעו אליו לא ישאר מכל ילדי בני ישראל אף אחד שלא יפנה עורף לעמל התורה. והלא אין היהדות מתנגדת ללימוד מדעים וחכמות חיצוניות ועובדה שגם בליסא נמצאים הרבה חכמים — מוסיף הרב מליסא ואומר: „ואתם ידעתם כי תהלה לאל יש אתנו פה (בליסא) חכמי תורה חכמים ונבונים ויודעים לשון אשכנז ונימוסיות“, כי בליסא למדו היהודים לשון אשכנז מיום היות הקהלה שם. ועוד החטיא ויזל את המטרה: הוא נשען על פקודת הקיסר יוסף השני לקדם את החינוך היהודי, אבל — אומר ר' דוד טעבעלי — אין רצונו של הקיסר כלל וכלל לדחות את לימודי היהדות מפני לימודי החול ולבטלם כליל⁸. הקיסר בפקודתו אינו דורש אלא להוסיף עליהם שעתים בלבד בכל יום לימודי החול. ויזל הרחיק לכת ורוצה יותר ממה שהממשלה דורשת מאתנו. הממשלה אינה מעוניינת כלל וכלל להרוס את החינוך הישן, אלא רק להוסיף עליו ולדוגמא הוא מביא את מושל העיר ליסא אשר לא רק שאינו מפריע ליהודים לנהל את החינוך על פי דרכם אלא אף תומך בתלמוד תורה, והטיל על כל חתן יהודי לפני נשואיו לתת חצי אחוז מכסף הנדוניה שלו בשביל תלמוד

תורה לילדי ישראל העניים. עובדה זו מוכיחה שאין עין המושלים צרה בחינוך היהודי, אדרבא אילו מצאוהו בלתי מתאים לא היו תומכים בו. אולם ויזל מתנקש בחינוך היהודי מיסודו ובזה חותר תחת עצם קיום היהדות. ובסוף קרא הרב לבני עדתו לא להשמע לדברי האגרת של ויזל ולהחרימה כשם שעשו בה בוילנה וכפי השמועה העלולה שם באש וסיים בדברים אלה: "ועתה אתם עם ה' שמעו אלי ותחי נפשכם כל איש יחזיק באמונתו וזה יהיה חפצו להיות זרעו בפקודי צבאות התורה ומבטן יקדיש את נצר שרשיו לשמור פקודי ה'".⁹

וגם ר' יחזקאל לנדא ה"נודע ביהודה" בדרשתו דחה בחריפות את תכניתו של ויזל¹⁰. "קם מעמנו איש רשע והעיו פניו לומר שהתורה אינה חשובה מאומה ונבלה טובה יותר מלומדי תורה והנימוסים חשובים יותר מהתורה..." ולא רק בוילז לבדו ראה את מחריב החינוך היהודי אלא בכל מי שחושב כמותו וביחוד משחיתים את הדור הצעיר המורים שבבתי הספר הממשלתיים ואלה דבריו: "בזמננו נתרבו היהודים הכופרים בדברי חז"ל ושמים לב למנוע הבנים מתורה שבעל פה". שאלת ההורים שהתנגדו ללימוד הגמרא ורצו להעמיד את החינוך היהודי על תורה שבכתב בלבד עלתה כבר אז על הפרק. "משכילים" בקהלות השונות נקטו בשיטה שאין צורך כל כך בלימוד תורה שבעל פה "כי לא כל היהודים נוצרו להיות בעלי תלמוד" על פי סיסמתו של ויזל. ורק גדולי התורה שידעו כי יהודי בלי תורה שבעל-פה הוא רק חצי יהודי ולא יהודי שלם ואף מי שאינו מוכשר כל כך לגמרא חייבים לחנכו על ברכי הגמרא כי זוהי אבן השתיה של כל החינוך

היהודי מדורי דורות. ועל כן נחלצו גדולי התורה למלחמה נגד התכניות האפיקורסיות של המשכילים. גם שאלת המורים האפיקורסים אשר זרעו זרע כפירה בלבות חניכיהם בבתי הספר הממשלתיים נעשתה אז אחת השאלות הבוערות ביהדות ולא לחנם פונה ה"נודע ביהודה" בדרשתו ההיא אל הנוער היהודי במלים אלו: "אני מזהיר אתכם, הבנים, לא תאבו ולא תשמעו בדבר הזה לשום אדם ואין אני חושד את ה"נארמאל-לעהרער" שחס ושלום יעשו רע כזה לדבר סרה כזו, כי זה יהיה נגד רצון הממשלה שהקימה אותם, רק ללמד את הבנים הכתב והלשון ודרכי החשבון מוסר והנהגות טובות אבל לא לדבר סרה על הדת שלנו ואם המצא ימצא באיזו עיר ומדינה איזה "לעהרער" העובר על זה ועושה פעולתו רמיה לא תשמעו לו"¹¹.

שני הגאונים הללו פנו גם במכתב אל רבה הראשי של ברלין בימים ההם הגאון ר' צבי הירש לויין ואל פרנסי הקהלה שיאסרו על ויזל, אשר היה תושב ברלין אז, את הפצת אגרתו והדפסת שאר אגרותיו. אולם המשכילים שבברלין בהגיע לידם דרשתו של הרב ר' דוד טעבעלי מליסא אשר בה התקיף בחריפות את ויזל, טענו שהיה צריך להציע לפניהם את דבריו ולא לפגוע בויזל. הם לא נחו ולא שקטו והלשינו על הרב מליסא שהוא מתכוין להמרות את פי הממשלה ונושא דברי בוז כנגדה. המעשה הזה של המשכילים אילץ את ה"נודע ביהודה" לפנות במכתב שנית אל הרב בברלין ואל בית דינו, והפעם ביתר חריפות ותקיפות נגד המשכילים: "הנשמע עזות כזו, אנשים כאלה אשר רובם אינם בני תורה יאמרו לגאון אב"ד דק"ק ליסא שלפניהם יציע דבריו, ואם המין הזה חפץ

להצדיק נפשו ולברר שלא כדת דבר הגאון מליסא נגדו, היה לו להירץ ויזל להצדיק נפשו בפני הגאון אב"ד דקהלתכם וב"ד נר"י, ולא בפני אנשים יחידים נבדלים מן העדה. — העובדה ש"בעלי בתים" בברלין רצו לחוות דעה בחינוך ולא גדולי תורה — דבר זה לא יכול היה להתקבל על דעתו של ה"נודע ביהודה". הוא מסיים את מכתבו: "ולכן נא מאד עמדו על משמרכם משמרת הקודש להזהיר את האנשים ההם באזהרה גדולה שלא יכניסו ראשיהם בדבר שאינו נוגע להם והדבר תלוי בגאוני הדור ולא בבעלי בתים" ¹².

אולם לאט לאט דעת "בעלי בתים" אלו גברה בקהלות ישראל במערב אירופה ולמרות האזהרה של הנודע ביהודה התחילו בקהלות שונות להכניס ראשם בדבר שאינו נוגע להם והם שגרמו לירידת החינוך היהודי. הרעה הזאת נפתחה מקהלות גרמניה.

מלחמתם של גדולי הדור נגד הריפורמה בחינוך היהודי היה לה על מה להשען. היה להם לרבני הדור חוש היסטורי בריא ובעיני רוחם חזו את הסכנה הצפויה ליהדות מן החינוך "החדש". ואפילו משה מנדלסון אבי ההשכלה ראה בשעתו בפקודת החינוך של יוסף השני מגמה נסתרת של שמד ליהדות ואף הזהיר את תלמידו וחברו הירץ הומברג מלכוף על היהודים בעזרת הממשלה האוסטרית את החינוך לפי מתכונתו אשר תכן. אולם רעיו ותלמידיו של מנדלסון הרחיקו לכת ממנו. אחד מהחשובים שבהם, דוד פרידלנדר, מראשי המשכילים בברלין אחר מותו של מנדלסון, יצא בראשית שנת תקע"ג בחוברת שהדפיסה בלשון הגרמנית בעלום שמו "על התקונים הנחוצים בבתי התפלה, בבתי הספר ובחינוך היהודי בכלל" ¹³.

בחוברתו זו משתדל פרידלנדר להוכיח כי בלי התיקונים הנחוצים בסדור התפלה לא ישארו בני הדור הבא בדת אבותם. בראש וראשונה הוא מעביר תחת שבט בקרתו את התפלות המקובלות מדור דור שתקנום קדמונים. רוב התפלות שבסדור — טוען הוא — הן בכיה על המקדש החרב ובקשות שיבנה ועל ביאת המשיח. אולם — קובע הוא — אין מקום עוד לתפלות כאלו בזמן הזה. כמו כן לא יתכן לדעתו להוסיף להתפלל בשפת עבר שאינה מובנת לרוב היהודים בזמן הזה ובפרט לבני הדור הצעיר ולנשים. והוא מסביר: כל זמן שהיהודים נחשבו כגרים בארצות מושבותיהם והיו משוללי זכויות ורק „פלשתינא“ נחשבה להם לארץ מולדתם. היה מובן מדוע התפללו לקבוץ גלויות וביאת המשיח. לא כן המצב עתה — אומר הוא — לאחר שהיהודים הושוו בזכויותיהם לתושבי הארץ אין להם עוד מולדת אחרת זולת הארץ בה הם יושבים. יהודי אשכנז אוהבים את מולדתם פרוסיה והם דורשים את שלומה ואת שלום מלכותה ושפת גרמניה היא שפתם ובה הם חפצים להתפלל. וגם אותם היהודים אשר שומעים לשון הקודש אינם מוצאים עוד חפץ בתפלות ובקשות שאינן לפי רוחם וטעמם. את חוברתו זו שלח פרידלנדר למלך ולשרי הממשלה אשר הביעו את נכונותם לסייע לו להוציא לפועל את הצעותיו ואמנם השתדלו לפני המלך שיאשר אותן אולם המלך פרידריך וילהלם השלישי השיב: „כל זמן אשר ישארו היהודים בדתם בתור מאמיני דת משה אסכים לתקונים בבית הכנסת ובחנוך בני הנעורים. רק עד כמה שלא יתנגדו התקונים האלה לעיקרי הדת הישראלית, ורק אם כזה הוא תכן החוברת של פרידלנדר נוכל להשתמש בה לעת הצורך“¹⁴.

שנה שלאחר מכן נוסף על חבורת המשכילים בברלין עוד אדם אחד אשר גם הוא היה מהשואפים לתקונים בחינוך ובסדרי התפלה. האיש הזה היה ישראל יעקבזון. הוא היה יליד העיר הלברשטט, היה עשיר מופלג ובעל השפעה אצל שרי המדינות. על פי השתדלותו בטלו רוב המושלים הקטנים בגרמניה את "מכס היהודים" שהיה נהוג עד אז. בשנות כבוש נפוליון, 1806 — 1813 נתמנה יעקבזון, מטעם מושל נסיכות וסטפליה, לנשיא הקונסיסטוריה אשר נוסדה שם על פי דוגמת הקונסיסטוריה בפריס, בתפקידו הרם הזה הוא פעל לטובת קהלות ישראל לפרוק מעליהן עול החובות. אולם עיקר פעולתו נתרכזה בתקונים בחיי הדת של היהודים ובחנוך. עוד קודם שנתמנה לנשיא הקונסיסטוריה בוסטפליה יסד יעקבזון ב־1801 מכספו בית חנוך לילדי ישראל בעיר זיזן במדינת ברונשווייג שבו למדו בעיקר לימודי חול ושפות¹⁵. גם תלמידים נוצרים נתקבלו לבית הספר הזה, דבר שהיה חידוש גמור. ליד בית החנוך הקים גם בית כנסת אשר דמה בצורתו ובסדריו יותר לכנסיה נוצרית. הוא עצמו לבש בשעת התפלה "בגדי קדש" כאחד הכמרים הפרוטסטנטיים ודרש לפני התלמידים בשפה הגרמנית. ביום הנוכת בית הכנסת צלצלו פעמוני הכנסיות הנוצריות להודיע על החגיגה.

אחרי שניגפו הפרוסים לפני נפוליון הושיב נפוליון מושלים משלו במדינות שכבש וכך ב־1806 נוסדה ממלכת וסטפליה תחת שלטון אחיו של נפוליון ויעקבזון נקרא לבירת וסטפליה לעמוד בראש הקונסיסטוריה היהודית שם. אולם עם מפלת נפוליון ב־1813 נפלה ממלכת וסטפליה ובא הקץ על הקונסיסטוריה ועל נשיאותו של יעקבזון¹⁶. הוא עזב את מקום

מגוריו קסל, בירת וסטפליה, ועבר לברלין וכאן מצא לו קרקע מוכן לפעולתו בתור "מתקן" ההוי היהודי. הקרקע הוכן ע"י משכילי ברלין ובראשם דוד פרידלנדר כפי שכבר הזכרנו לעיל.

בבואו לברלין נצטרף יעקבזון לחבורת המשכילים שם. אף שלא היה בעל השכלה כמוהם עלה עליהם באמביציות שלו. הוא לא נכנס לויכוח העיוני בדבר התיקונים שהתנהל אז בין המשכילים הקיצונים והמתונים, אלא ניגש מיד להגשים את התקונים הללו. הוא יסד בביתו בברלין בית כנסת והנהיג שם את סדרי התפלה החדשים כאשר עשה כבר לפני כן במקום מגוריו הקודם¹⁷ פתיחת בית הכנסת היתה בחג השבועות של שנת תקע"ה (1815) ובו ביום חגג גם את הבר־מצוה של בנו. לכבוד המאורע הזמין את כל מיודעיו שבין המשכילים עם פרידלנדר בראש לבית הכנסת שלו כדי לחוג עמו יחד את טכס הכנסת בנו למנין הקרואים (בר־מצוה). יעקבזון עלה על הבימה ודרש לכבוד היום ולכבוד בנו הבר־מצוה וברך אותו על פי נוסח הקונפירמציה הנהוגה אצל הנוצרים. זה היה טכס הקונפירמציה הראשון אצל יהודים בברלין. ואותו הבן אשר אביו ברכו בפומבי ביום שנהיה לבר מצוה נשתמד אחר כך ונעשה כומר קתולי¹⁸.

הסדר החדש של בית התפלה של יעקבזון מצא חן בעיני המשכילים ומאז נתאספו מידי שבת בשבתו להתפלל שם. יעקבזון בעצמו היה הש"ץ והדרשן. דרשותיו היו בגרמנית. בשעת התפלה נגן העוגב כמו בכנסיה נוצרית. כאשר נתרבה מספר המתפללים ונעשה המקום צר להכיל את כולם פתח הגביר יעקב ביר בית כנסת בביתו על פי דוגמת ביה"כ

של יעקבזון וגם שם היו דרשנים מטיפים בלשון הגרמנית. ביניהם היה גם המטיפ צונץ.

וכך איפוא את שאיפתו של פרידלנדר להבדל מעדת החרדים וליצור עדה נפרדת עם סדרי תפלה חדשים הגשים יעקבזון בפעל והוא שסייע ליצירת הקהלה הריפורמית הראשונה בברלין. ומכאן עברה והתפשטה בשאר קהלות גרמניה. אמנם שני בתי הכנסת, של יעקבזון ושל ביר, נסגרו באותה השנה על פי צו הקיסר שאסר להתאסף לתפלה מחוץ לבית הכנסת המאושר של העדה, אולם על פי השתדלותם של המשכילים נפתחו שוב בשנת 1817.¹⁹

בעקבות ברלין צעדה עתה המבורג. בשנת 1817 יסדו משכילי המבורג בית חנוך לבני הנעורים על פי דוגמת בית החנוך של דניאל איציג בברלין. בתור מורה ראשי הוזמן אחד מן המטיפים המשכילים הצעירים שבברלין. מיד בבואו להמבורג התחיל לנהל תעמולה בין משכילי המקום ליסד בית כנסת ריפורמי כמו בברלין. שנים מבין משכילי המבורג חברו סדר תפלות לכל השנה בשנויים גדולים מן המקובל ובראשית שנת תקע"ט (1818) נוסד "ההיכל" הריפורמי בהמבורג. הריפורמים קבלו הסכמות מכמה רבנים באיטליה אשר לא הבינו את הסכנה הכרוכה מהריפורמה ליהדות. רבני המבורג התנגדו לחידושים האלה ואסרו על בני קהלתם להתפלל ב"היכל" הריפורמי. קמה מחלוקת אשר נתפשטה מחוץ לגבולות העיר המבורג כי בה לקחו חלק מצד אחד משכילי ברלין ביחוד יעקבזון אשר נחלץ לעזרתם של הריפורמים בהמבורג ומצד שני הרבנים החרדים. אז יצא אחד המשכילים בשם ליברמן לתמוך בריפורמה.²⁰ ליברמן היה יליד אלזס ומוצאו

ממשפחת רבנים. הוא היה נודד מארץ לארץ והכיר רבנים רבים, ואחרי שסובב בערים שונות הגיע גם לברלין. כאשר התחילה התסיסה לריפורמה פרסם ליברמן על פי עצתו של יעקבזון דברי סניגוריה על הריפורמה, וקרא לספרו בשם „נגה צדק“. הספר נתפרסם בשנת תקע"ח לפני הוסד ההיכל בהמבורג כאשר פרצה המחלוקת בגלל ההיכל פרסם ספר שני בשם „אור נוגה“ להצדיק את הריפורמים ואף שכנע כמה מהרבנים באיטליה ובהולנד, אשר לא הבינו על מה נחלקים, והם נתנו את הסכמתם ליסוד ההיכל הריפורמי ופסקו כי כל החידושים והתיקונים הם לפי התלמוד והפוסקים! את הסכמותיהם הדפיס ליברמן בספרו.

לעזרת הריפורמים בהמבורג נחלץ גם אהרן חורין שהיה רב בקהלת אראד בהונגריה וכתב את מכתבו הנודע בשם „קנאת האמת“.

כאשר ראו רבני המבורג שהריפורמים אינם שומעים לדברי מחאתם ופתחו את ה„היכל“ פנו אז בקריאה אל כל הרבנים הגאונים שבדור לחוות את דעתם בעניני התיקונים שהכניסו הריפורמים. לקריאתם נענו כל גדולי הדור: ר' עקיבא איגר, ה„חות דעת“ מליסא, ה„חתם סופר“ מפרשבורג ועוד, ויצאו במחאה גלויה נגד הריפורמים בהמבורג.

רבני המבורג אספו את כל מכתבי המחאה וביחד עם פסק דינם הדפיסו בקבץ מיוחד בשם „אלה דברי הברית“ ובוזה נתנו תשובה לריפורמים ולנושאי דברם אליעזר ליברמן ואהרן חורין. הקבץ הזה יצא באלטונה בשנת תקע"ט ובשער נדפס: אלה דברי הברית וכו' ופסק דין אשר יצא מפי בית דין צדק דק"ק המבורג ועל ידם החזיקו הגאונים הגדולים

אשר במדינת אשכנז, פולין, צרפת ואיטאליא' ומדינת בעהמען, מעהררען ואונגארן וכו' להפר דת חדשה אשר בדו מלבם איזה יחידים הדיוטים שאינם בני תורה ליסד מנהגים שלא כדת משה וישראל. על כן קמו הגאונים חסידים וקדושים רבנים המפורסמים וכו' לאסור אסור על שלשה פשעים וכו' ואלה הן:

(א) אסור לשנות סדר התפלה הנהוגה בישראל, מן ברכות השחר עד אחר עלינו לשבח, ומכל שכן שאין לגרוע ממנה.

(ב) אסור להתפלל סדר התפלה הלז בלשון אחר חוץ מלשון הקודש, וכל תפלה הנדפסת שלא כתקונה ושלא כמנהגינו היא פסולה ואסור להתפלל מתוכה.

(ג) אסור לנגן בביה"כ בשום כלי שיר בשבת וביו"ט אפילו ע"י אינו ישראל.

כנגד חידושיהם של הריפורמים אשר הוציאו מן הסדור את התפלות המזכירות את ציון וירושלים וקבוץ גלויות כותב ה"חתם סופר": "....ומרוב חסדי ה' וצדקת פזרונו נתן אותנו לחן ולחסד בעיני מלכי האומות והשרים אשר אנו מחוייבים לדרוש שלומם ולהתפלל עליהם... אך בכל זאת אין רע אם נצפה וניחל לשוב לאחוזת אבותינו והיה מן הטוב ההוא אשר ייטיב ה' לנו, יהיה טוב גם לאומות העולם..."

ואשר ללשון התפלה היתה טענתם של החרדים כי רק לשון אחת תקשר את כל היהודים היושבים בארצות שונות, והיא לשון הקדש, ואם יסירו אותה מבתי התפלה יתפרד בית ישראל.

מענין ביחוד הוא מכתבו של ה"חות דעת", אשר בו הוא

פונה אל יהודי המבורג הנוטים לריפורמה בשאלה מדוע מכניסים פירוד בלבבות ישראל להתרחק מעל דרכי אבותיהם ומדותיהם הטובות:

....מה מצאתם באבותיכם עול כי תרחקו מעליהם ומנהגיהם ונוסחאות תפלתם? מה בצע לעשות פירוד וחילוק לבבות בישראל?"

ולהלך פונה בקריאה אליהם: "זכרו נא ופקדו תפארת קהלתכם הנאמנה, קריה מלאה כל טוב וחמדת ה', לא היתה קריה אשר שגבה ממנה ועתה תהיה לחרפה ח"ו? מה יאמרו הבריות בראותם כי אבותיכם ואבות אבותיכם לקלון בעיניכם תחת אשר היו נחמדים בזמנם, חשובים ונכבדים בהצרות מלך ושרים, וכהיום פתאום יקומו נינם ונכדם ויאמרו אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל, היתכן דרכיהם בזה? על זה נאמר עין תלעג לאב וגו' (משלי ל, יז) השכחתם ולא זכרתם תורת משה עבד ה' "שאל אביך ויגדך" והחכם שבמלכים אמר "נצור בני מצות אביך וגו'" העל כל אלה לא תשימו לב? חלילה לך מעשות כדבר הזה! עם קדוש אתה לה' אלהיך אל ישיאך חדל אישים לא אמון בו לאמר: עזוב ימי עולם אל תבין שנות דור ודור, ראה דרכי וחכם. ומסיים: הלא כה דברי אלה לאהבת התורה ואהבת כל איש ואיש מישראל ה' עון לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום.

וחותם: ר"ח אדר תקע"ט הק' יעקב החונה פה ק"ק ליסא יע"א.

אולם לא ארכו הימים וכעבור כמה שנים חדרה הריפורמה מגרמניה גם לשאר קהלות ישראל וגם לליסא, אשר בה ישב ה"חות דעת" על כסא הרבנות, הגיעה במשך עשר השנים

מאז בא לשבת בקהלה זו נשתנתה ליסא מן הקצה אל הקצה. פרצות נבעו גם בחומה שבה הקיף ה"חות דעת" את קהלתו. גם בחינוך נראו הפרצים כבר בימיו והדאגה להתמעטותה של תורה ויראה אצל הדור הצעיר בולטת גם בצואתו המפורסמת, אשר מקדיש בה סעיף מיוחד (סעיף ו) לענין חנוך הבנים ומזהיר ומתחנן לדקדק בבחירת המלמדים ולהשגיח השגחה יתירה על הילדים לבל יושפעו מילדים בלתי יראים. ואלה דבריו שם: "מאד תשגיחו במלמדי תינוקות כי בעוונותינו הרבים נתמעטה התורה הקדושה ולומדיה וכמטמונים צריכים לבקשם ולא תניחו בנים קטנים בין הגדולים כי בעוה"ר הדור פרוץ ולומדים אותם תיפלות ודברי הבאי, ובפרט בשבת ויו"ט תתנו השגחה יתירה על בניכם לבל יתחברו עם ילדים חצופים, כי מאד צריך שמירה לזה ותזהירו המלמדים על זה מאד".

על השינוי הגדול שהתחולל בקהלה היהודית הזאת אנו שומעים מפיו בהספדו על שני גדולי הדור שנפטרו בשנת תקע"ח: ר' עזריאל הלוי הורוויץ אב"ד לובלין הנודע בשם "ראש הברזל", ור' דוד לנדא פולאק אב"ד דרודן שהיה יליד העיר ליסא. בהספידו את מות שני הגדולים הללו הוא מתמרמר ואומר: "...ומלבד מה שראוי לנו להעריך הספד על מיתת הגאונים הצדיקים האלה יש גם כן להעריך הספד על מיעוט כבוד התורה כי מקודם היה נאמר וזרח השמש ובא השמש, עד שלא שקעה שמשו של משה זרחה שמשו של יהושע מה שאין כן עכשיו שהתורה מתמעטת ואין מתרבה כי אין שום אדם שישא בתו לתלמיד חכם או להחזיק בידו ת"ח וזהו העונש מחמת שממאסין לת"ח, לוקחין מהם ת"ח..." ולהלן הוא מתאונן

על אשר התמעטו הלומדים בליסא: „ולא נשאר אף חלק עשירי מערך הלומדים שהיו אז פה“²¹.

ובהספד אחר אשר נשא על פטירת הגאון ר' אברהם טיקטין אב"ד ברעסלא בשנת תקפ"א הוא אומר: „רבותי! הרבה יש לבכות ולהתאונן על הצדיק המפורסם המנוח מוהר"ר אברהם אב"ד דק"ק ברעסלא שהיה מפורסם בתורה וביראה וכו' והיה עומד בפרץ נגד המינים, כשהיה רוצה אפיקורס אחד לדרוש בבית הכנסת עמד בפרץ ובטלו. ועתה יש להרבות בבכי כפל: א) כי מה יהא עלינו מהמינים? הלא יעשו מה שלבם חפץ לעשות חוקי עכו"ם אפילו בבתי הכנסיות המקודשים לשמים ויעשו ביה"כ שוה לבית תפלתם, וכו' ובפרט בעוונותינו הרבים שרואין שנתפשטו האפיקורסים וכו' ואוי לנו שהחיינו לדור הזה. אשר נתמעטו הלומדים והצדיקים, ממאה נשאר אחד“. ולהלן הוא מזכיר את העבר המזהיר: „זכרו נא סך הלומדים שהיו זה חמשים או ששים שנה וכמה יש עכשיו? מה נאמר ומה נדבר, על הדור הזה אשר נתבזו בעיניהם כל חכמי ישראל והוטב בעיניהם כל דרכי הגויים ועי"ז נתקיים בנו „הנני לוקח את מחמד עיניך במגפה“ שלוקחין מאתנו כל מחמדי עין הת"ח, וכו' כמו כן ראוי לומר על צדיק זה שהיו הכל שומעין לקולו אפילו שרי האומות בזמן שהיה אפיקורס רוצה לדרוש מונעו ע"י שרי המלך ועתה מה תהוי לן ממינים ואפיקורסים“.

להלן מתאונן על ירידת מדת הצדקה והרחמים בלבבות ואומר: „כי עינינו הרואות: הצדקה והחסד שיצאו מפה ק"ק ליסא בזמן שהיה הרבה ת"ח בעיר, והצדקה והחסד שיוצאים עכשיו כשנתמעטו הת"ח. ועם כל זה אין שום אדם מבין ונותן

אל לבו מה ענין השתנות הזה, שזה ימים לא כבירים היה לכל אדם לב ליתן הרבה צדקות ועכשיו נתמעטו הלבבות, ולזה ראוי לכל אדם שתאחזנו רעדה, כי ידוע שאין חסד ורחמים יורדים מלמעלה עד שיש רחמים למטה כדכתיב ונתן לך רחמים ורחמך. ועכשיו בעוונותינו הרבים נסתלקה הרחמנות מכל העולם, כשהולכין בשביל איזו צדקה הכרחית מאספין מכל העיר לכל היותר ג' ר"ט, הרי שניטלו מאתנו החסד והרחמים מלבנו וזה התחלה חס ושלום לסילוק החסד והרחמים מלמעלה. וגם השפעת הקדושה בעוונותינו הרבים נסתלקה מלמעלה עד שנתרבו עזי פנים בדור ולא די להם שמבזין הת"ח שבדורנו שבעל פה ואף בתורת משה שלחו יד וכל תאוותם היא רק למעט התורה וכו' ולכך העונש הוא שעול מסים וארנוניות גברו עלינו עד מאוד כפלי כפלים, מאבותינו וההצטרפות הן כפלי כפלים מאבותינו והפרנסה נתמעטה עד בלתי תכלית וכו' והנה בשעה שהעולם היו מוותרין בממוניהם לתורה ומעשים טובים היה הקב"ה גם כן מוותר והיה לכל אחד פרנסה בריוח מה שאין כן עכשיו אין מוציאין מעותיהם להתורה ומצוה, הקב"ה מוריד להם גם כן פרנסותיהם בקו המשקולת וממעט בכל יום וכו'. ומסיים את ההספד בקריאה: "רבותי! אל ישיאו אתכם האפיקורסים בחלקלקות דבריהם כי זה ממשיך רק הרע וכו' לכן נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה אל ה'"

אולם דבריו של הרב מליסא לא נשמעו עוד כבראשונה. כבר נמצאו בקהלתו אנשים אשר העזו פניו כנגדו, לא שאלו את פיו והתחילו להכניס סדרים ומנהגים חדשים בחיי הקהלה. החידושים הללו היו למורת רוחו והוא החליט לעקור מליסא.

וכאן אנו עומדים לפני השאלה: מה היתה הסבה והגורם לעזיבתו את ליסא. השאלה הזאת העסיקה רבים מכותבי תולדותיו. בעל "אגרות סופרים" (ע' פט בהערה למטה) מביא בשם ר' אלעזר הכהן מפולטוסק, חתנו של ה"חות דעת", משום שלא חי בשלום עם נשיו. לדבריהם של הסוברים כך היו לו שלש נשים ואת שלשתן פטר בגט. ודבר זה לא מצא חן בעיני עדת ליסא. על כן כאשר נסע פעם אחת מליסא למדינת פולין לא רצו לקבלו בחזרה ונשאר בפולין. אבל דבר זה אינו מתאים למציאות. מכל כותבי תולדותיו לא שמענו אלא על שתי נשים בלבד, שהיו לו. הראשונה, אשת נעוריו, מתה עליו בדמי ימיה. האשה שנשא לאחריה מסופר עליה כי היתה אשה רעה וקנטרנית שמררה את חייו ולא יכול לחיות אתה בשלום. ולכן נאלץ לתת לה גט. לשם כך נסע לבראדי וסדר הגט בפני בית דינו של ר' שלמה קלוגר, יתכן שענין זה שגרש את אשתו שמש אמתלא בפי מתנגדיו שלא לקבלו בחזרה. אולם עיקר הסבה הוא כפי שאנו מוצאים בספר "עדות לישראל" להרב החכם שלמה פלסנר במכתב אשר כתב אליו החכם נחמן סימונסון ובין השאר נאמר שם:

"וגם בפולין המדינה כבר החלה ההשכלה לבנות ארמונה על חורבן התלמוד. וכבר הראתה שם אותותיה, אותות ההרס ונגישות לעומת התלמוד ולומדיו, כי גרשה אחד הגאונים מהחריפים והמצויינים, אור החמה על שמי הרבנים והלומדים "אינעם לארבערבוים אין איזראעל" ". הכוונה היא ל"חות דעת" ששמו היה לורברבוים. מכאן שלא הגט שנתן כביכול לנשיו היתה הסבה שיגרשו את ה"חות דעת" מליסא. כי אם המשכילים והריפורמים הם שגרמו לעזיבתו את העיר.

דעה זו העלה גם הרב ד"ר י. ל. לנדא המנוח, רבה של יוהניסבורג, והוא אחד מצאצאין של ה"חות דעת". אף הוא חקר את הסבה שגרמה לאבי-אבי-זקנו לעזוב את ליסא ובמאמרו "לתולדות הרב ר' יעקב מליסא" מצטט את דבריו של הרב שמואל יצחק קאמפף, שהיה יליד ליסא ותלמידו של ר' עקיבא איגר ובסוף היה רב בפראג. הרב קאמפף פרסם בשנת 1838 חוברת בלשון הגרמנית "לתולדותיו של ר' עקיבא איגר" ובין השאר הוא מזכיר את העובדה שר' עקיבא איגר השתדל להשפיע על אנשי ליסא שיסכימו להחזיר את רבם לעירם. ואלה דבריו של הרב קאמפף אשר הרב לנדא מצטט אותם במאמרו: "והמעשה היה כך: הר"י מליסא נקרא לביתו (מקום מולדתו) ע"י איזה דבר משפחה ומחשבתו היתה להתעכב שם רק ימים מעטים ולחזור לליסא. אבל ע"י סבות שונות שלא ראן מראש שהה שם זמן יותר ארוך ובינתיים נוסדה בליסא בקהלה אשר כבדו אותו כבוד אלהים, כתה גדולה לחסום את הדרך בעדו. מוקיריו אשר רובם היו תלמידי חכמים התנגדו לכתה ההיא בכל כחם. אבל יען השפעתם לא היתה גדולה בקשו את הר"ע איגר לבא לעזרתם. הוא חש שמה כעל כנפי רוח, אבל כל עמלו היה לריק. הר"י מליסא לא חזר שמה...". והרב לנדא מוסיף: "לפני שנים בקשתי את בן דודי הרב מסדגורה רי"ל לנדא ז"ל להודיעני את טעמם של המתנגדים וכתב לי: "וסבת עקירת דירתו מליסא היתה ע"י ש"ץ אחד שקבלו שם לבית הכנסת והוא היה נגד רצונו, כי לא היה מהאנשים היראים. וחזר למקומו הראשון עיר קאלוש והיה שם אב"ד כמקדם. וספר לי חותני הגאון ז"ל כי ההג"מ עקיבא איגר כתב לו מכתב בעת שנסע מליסא ובקשו מאד שיחזור

לשם ולא רצה לעשות זאת בשום אופן²³. רואים אנו איפוא שהיו להגאון מליסא דברי מחלוקת עם בני קהלתו המשכילים אשר בקשו להנהיג סדרים בקהלה כפי רצונם ולמורת רוחו של הרב. מלבד העובדה עם הש"ץ המודרני שהמשכילים קבלוהו נגד רצון הרב, היו עוד ענינים אחרים שבהם התנגשו עם הרב. מסופר: יום אחד נודע לרב כי עומדים לערוך בעיר נשף רקודים ובו ירקדו נשים וגברים יחד²⁴. לזאת לא פלל הרב מליסא כי בימיו כך יארע בקהלה שתחת משמעתו. הוא נודעזע עד עומק הנפש והחליט אז מיד לעקור מן המקום.

מי שמעיין בצואתו (סעיף ה' ב) כיצד הוא מדגיש ומזהיר: „מה מאד תרחיקו ותמעטו בשיחה אפילו עם אשתו וכו' ובפרט עם נשים אחרות שהוא גורם להרבה עבירות בלתי אפשרי לספרם“, ובסעיף ה' מזהיר „וגם תלמדו היטב הלכות צניעות באו"ח סי' ר"מ“, יוכל להבין באיזו מידה פגעה בו עריכת נשף ריקודים ראשון בקהלתו. דבר זה לבדו היה דיו להמריק אותו לעזוב את קהלת ליסא כמחאה על המעשה הזה.

כאשר נודע הדבר בעיר קם רעש גדול וראשי הקהל נתכנסו על בית הרב לדעת על ולמה עומד הרב לעזוב. בראש הקהל עמדו אז כבר אנשים מהמשכילים וכאשר פנו אל הרב בשאלה מה עול מצא בהם שרוצה לעזבם ולברוח? השיב להם בהתאפקות רבה, כי זו שאלה ראשונה אשר הוא שומע מהם מא בואו לליסא.

גם מתשובתו זאת אנו שומעים את התרעומת שהיתה עליהם על כי לא פנו אליו מיום בואו לליסא בשאלת אסוו והיתר ועשו הכל על דעת עצמם. נרגז ומיואש על כי לא עלו

בידו לעמוד בפרץ נגד המשכילים והריפורמים הוא יצא את העיר. הדבר היה בשנת תקפ"ב.

כאשר נודע למקורביו ואנשי שלומו כי אין בדעתו לחזור לליסא כתבו אליו מכתב ובו הפצירו בו לחזור והבטיחו כי המחלוקת נגדו שככה. המכתב הוא ארוך מאד וכתוב בלשון נמלצת מאד, ונביא רק קטעים מתוכו.

המכתב פותח: "יום ג' דחול המועד סוכות שנת "ויבא חיש מהר" לפ"ק [תקפ"ב] ולהלן: "יופיע מאור תורתו עלינו על מי מנוחות ינהלנו קדוש יעקב יגן בעדנו וכו'. אמרותיו אמרות טהורות האירו נגד עינינו ע"י הרבני הנגיד מו"ה שמואל ג"י... מאד נעמו דברי קדשו, כי תוכם רצוף אהבה, דורש שלום עמו ומבשר להם לאמר לעשות רצונכם חפצתי. לא חדלנו מלבשר זאת בקהל עם, כי עוד יופיע גאון עוזנו במחננו... וכולם שואלים איה איפה חמדת לבבנו, מתי יבא משיב נפשונו ונחזה פנימו... והיינו שקטים ובטוחים שלא יחלל חס ושלום מוצא שפתיו טרם נסע מאתנו באמרו שוב אשוב אליכם אי"ה. וביותר מכתב קדשו אשר בשום אופן לא נתן למחול... עם כל זה אלף תודות נביא לאיש אלקים כי הוסיף ידו שנית להבטיחנו כי ימהר להראות לנו הדר גאונו... ימלא תקותנו מהרה כי יום לשנה יאריך לנו עדי יזרח אורו בגבולנו, ימהר נא לגמור את הדבר אשר לפניו וישים קץ לעגמת נפשו הטהורה ואז לא יאחר פעמי מרכבותיו מלבא הנה... אך טרם בואו הנה ימחול נא כבוד גאונו לכבדנו בכל עת במכתב קדשו ותהא זאת נחמתנו עד יאיר פניו אלינו... ויודיע לנו מתי יאחו צדיק דרכו ומה נאווה יהי' רגלי מבשר לנו לאמר שב ה' שבות יעקב לעדתנו וביום בואו תחזינה עינינו את מורינו

...גם אדוננו ימצא עדנה לחזות נועם נטעי נאמנים ויתענג בנו לנצח, כי תהלה לאל שקטו דברי ריבות בשערינו ואם ישנם עוד איזה ענינים אשר לא הובאו לעמק השוה, מצפים אנחנו שגם בזה ישתוו הדעות בשלום ויוגמר בקרב הימים וישיב ה' את שופטינו ויועצינו כבתחלה... כי אם ימלא חפצנו וחפץ ה' יצליח, יבלה ימיו ושנותיו בטוב ובנעימים, יחדש כנשר נעוריו ואורו יזרח הלך ואור... אלה דברי תלמידיו ובניו הסרים למשמעתו בכל עת פרנסי ומנהיגי הקהלה וראשי יחידי סגולה הבאים על החותם יום ה"ל"²⁵.

מן המכתב הזה אנו רואים שקודם נסיעתו מליסא הבטיח להם לחזור. הם מציינים ומדגישים זאת במכתבם: "והיינו שקטים ובטוחים שלא יחלל חס ושלום מוצא שפתיו טרם נסע מאתנו באמרו שוב אשוב אליכם אי"ה". אולם כאשר ראו שהוא מתמהמה מלשוב שלחו אליו כפי הנראה שליח את "הרבני הנגיד מו"ה שמואל" שעל ידו השיב להם במכתב ובו חזר על הבטחתו: "כי הוסיף ידו שנית להבטיחנו" ובמכתבו "הרצוף אהבה אליהם מבשר להם לאמר לעשות רצונכם חפצתי". בקבלם את מכתבו זה בשרו לכל אנשי הקהלה את רצונו לשוב. את צפיתם הגדולה לבואו הם מביעים לו: "לא חדלנו מלבשר זאת בקהל עם, כי עוד יופיע גאון עוזנו במחננו וכולם שואלים איה איפה חמדת לבבנו מתי יבא משיב נפשנו". ומבקשים ממנו "ימלא תקותנו מהרה כי יום לשנה יאריך לנו. ימהר נא לגמור את הדבר אשר לפניו וישים קץ לעגמת נפשו הטהורה". מה היה הענין שלרגליו נסע ומה היתה עגמת נפשו — לא פרשו יש לשער שהוא נסע לתת גט לאשתו בבראדי, כי אשתו היתה ילידת בראדי, ובאמת שם נערך הגט בפני בית

דינו של ר' שלמה קלוגר. הוא חשב כי הענין יגמר מהר, אולם הדבר נמשך יותר מהזמן שחשב. במשך זמן העדרו התחזקה בליסא מפלגת מתנגדיו ואף שאנשי שלומו כותבים לו במכתבם הנ"ל כי "שקטו דברי הריבות ואם ישנם עוד איזה ענינים אשר לא הובאו לעמק השוה מצפים אנחנו שגם בזה ישתוו הדעות בשלום ויוגמר בקרב הימים", כפי הנראה לא השתוו הדעות והמתנגדים שהיו הרוב הכריעו את הכף וחסמו את הדרך לפניו לבא חזרה. אנשי שלומו לא נתיאשו והביאו מפוזנא את ר' עקיבא איגר לליסא למען ישפיע על המתנגדים, אולם כל מאמציו עלו בתוהו, ה"חות דעת" לא חזר לליסא. הוא נשאר בקאלוש.

כאשר נודע כי ה"חות דעת" החליט לא לשוב עוד לליסא שמחו לקראתו ידידיו שבגליציה. מחותנו הגאון ר' יקותיאל אשר זלמן ענזיל מסטרי קדם את פניו במכתב ברכה. המכתב הוא מיום ה' ט"ו שבט תקפ"ב, סטרי, וזו לשונו:

"כבוד אדמו"ר מחותני ידיד ה' ורצוי לכל אחיו הרב הגאון המפורסם וכו' מו"ה יעקב נ"י האב"ד ור"ם דק' ליסא והוא מרומים ישכון ויחו"ה דעת קדושים ואחריו יאיר נתי"ב המשפט כי עמו מקור חיים ותורה יבקשו מפיהו וכו'. טרם אחל לדבר אפים ארצה אשתחזה לפני כסא כבוד אדוננו ומברך את ה' לו נתכנו עלילות כי כונן מצעדי אדוננו לשוב אל ארץ מולדתו אל מקום שואף זורח הוא שם, מכבודו האירה הארץ וכו' המחכים לאור תורתו ומתאווים זה כמה לאמור מי ישקנו מים מבארו באר מים חיים וכו' יואל אלקים יצוה ישועות יעקב וכו' כחול ירבה ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לו, יבלה בטוב ימיו שנותיו בנעימים עד קץ הימין"²⁶.

מליסא עוד המשיכו לכתוב אליו ולבקשו לבא, גם הגאון ר' עקיבא איגר כתב אליו ויעץ לו לחזור למקום רבנותו בליסא. אולם הוא לא אבה לשמוע להם ובחר להשאר בארץ מולדתו גליציה. אנשי קאלוש קבלוהו בזרועות פתוחות והוא נשאר בקאלוש להיות שם אב"ד.

פרק ה

שנותיו האחרונות. בקאלוש וסטרי

כחצי שנה נמשכה חליפת המכתבים בינו לבין אנשי שלומו בליסא אשר הפצירו בו לשוב אליהם, אולם הוא החליט שלא לשוב עוד לליסא.

הוא נשאר בקאלוש והביא מליסא את כל בני ביתו וחתניו מלבד חתנו ר' אלעזר הכהן אשר גר בורשה באותו זמן. בקאלוש קנה לכל אחד מבניו בית מיוחד וגם לעצמו. גם בית כנסת גדול ורחב ידיים הקים ובלוח שבקיר נמצא חרות "זכר עולם אל יעקב לפ"ק", בגימטריא תקפ"ו.

בקאלוש מצא מנוחה לנפשו מכל אותן הטרדות והמחלוקת שהתחוללה בליסא בשנים האחרונות. ועתה יכול היה לשבת במנוחה ולעסוק בתורה משאת נפשו מאז ומתמיד. ושוב כאשר חזר לקאלוש בשנת תקפ"ב אנו מוצאים אותו שוקד על הדפסת ספריו. בשנת תקפ"ג הוא מוציא את ספרו "בית יעקב" על ש"ע אה"ע עם חידושים על מס' כתובות ובאותה שנה נדפס הספר בשני מקומות, בזלאקווא ובהרובשוב.

בשנת תקפ"ח הוציא לאור "סדור תפלות" (נדפס בזאלקווא) שכולל פסקי דינים בסדר התפלה בשם "דרך החיים" ובהקדמה לסדור זה הוא כותב: "...והם דברים העומדים ברומו של עולם וכו' אולם כשעומד בבית הכנסת או היושבים בכפרים שאי אפשר להם לילך לעיר לבקש איזה דין הנחוץ, כמו דין אונן וכיוצא, אשר אין עמדו ספרים לבקש הדין על בוריו". הסדור הזה נתקבל מאד על המוני ישראל ונפוץ מהר, ועוד בחייו זכה הרב מליסא לראות ארבע מהדורות של סדורו זה. גם אחרי פטירתו נדפס הסדור פעמים רבות.

כמה מספריו חזר והדפיס בפעם שניה וגם שלישית, וכן השיב תשובות לפונים אליו ממקומות שונים. אעפ"י שעברו שנים מאז עזב את ליסא עדיין היה חותם את שמו "אב"ד ליסא חונה פק"ק קאלוש". בשו"ת "נטע שעשועים" ישנה תשובה ממנו אל ר' צבי הירש אב"ד בוצ'ץ ושם הוא חותם: "פה ק"ק קאלוש יום ג' למספר בני ישראל תקפ"ח לפ"ק. הק' יעקב אב"ד דק"ק ליסא".

אף על פי שלא ישב בליסא, עדיין נחשב היה לרבה של ליסא. ליסא לא קבלה רב אחר במקומו שנים רבות אחרי עזבו. וגם מרחוק היו לו קשרים עם אנשי שלומו בליסא אשר היו דבקים בו מאד.

בצואתו (סעיף כו) הוא מצוה: "ותודיעו בק"ק ליסא תיכף יום פטירתו, כי הם נוהגים מנהג יפה עם הרבנים שלהם הנפטרים ועושים להם אל מלא רחמים בכל רגל בצבור".

בשנת תקפ"ה עבר ה"חות דעת" דרך לובלין בשעה שנסע ליוזפוף להדפיס את אחד מספריו. אנשי לובלין בקשו

לקבלו לרב עליהם, תחת "ראש הברזל" המנוח שנפטר עוד בשנת תקע"ח. אולם הוא לא קבל את הרבנות בלובלין ונתקבל שם הגאון ר' יהושע העשיל באבד אבד"ק טרנופול. אבל היה שם רק חצי שנה, ראשי הקהל בלובלין התנגדו לו משום שראו כי הוא מתנהג על דרך החסידים. וכאשר נסע כעבור חצי שנה לטרנופול להביא משם את משפחתו, חסמו לפניו הדרך לבל יחזור עוד. הם הודיעו לו כי לא יוכל לבא לובלינה מחמת שהוא בן מדינה אחרת ולפי חוקי הממשלה נאסר אז לעבור ממדינה למדינה. אז קבלה לובלין את ר' משולם זלמן אשכנזי, נכד ה"חכם צבי", בט"ו בכסליו תקפ"ו.

כשמונה שנים ישב ה"חות דעת" בקאלוש עד שקפץ עליו רוגזו של איש תקיף אחד, גבר אלם, אשר שפר עסק לטובתו נגד טובת הצבור.³ ה"חות דעת" הוציא עליו פסק דין נדוי. הלך האיש והלשין על הרב לפני השלטונות ואז נאלץ ה"חות דעת" לעזוב את קאלוש.

באותו זמן קבל הזמנה מעיר אובן ישן, היא בודפסט, בהונגריה, לבא לשבת שם על כסא הרבנות אחרי פטירתו של האב"ד דשם הגאון ר' צבי הליר. הוא יצא על מנת לנסע שמה והגיע לעיר המחוז סטרי.⁴ שם התעכב כדי לקבל את תעודת המסע להונגריה. אחד הנכבדים אשר הכירו הבטיח לו להשתדל לקבל עבורו את תעודת המסע הדרושה. והוא נשאר ללון בסטרי. אולם תחת להשיג עבורו את התעודה הדרושה קרא האיש למנהיגי הקהל ובראשם ר' ענזיל צוזמיר וכולם נמנו וגמרו ביניהם שלא לתת ל"חות דעת" לצאת מעירם ולקבלו לרב בקהלתם. וכן היה. למחרת בבקר הביאו לו נכבדי הקהלה

במקום תעודת המסע את כתב הרבנות של העיר סטרי והפצירו בו מאד לקבל את הזמנתם. הוא לא יכול היה עוד לסרב להם ונשאר בסטרי. הדבר היה בשנת תק"ץ.

גם כאן בסטרי לא פסק מעבודתו הספרותית-תורנית, אף על פי שהיה כבר זקן ותשוש. באותה שנה עצמה שנתקבל לסטרי — שנת תק"ץ — חזר והדפיס בסדילקוב שנית את ספרו המפורסם "נתיבות המשפט", אשר יצא בפעם הראשונה בזאלקווא בתקס"ט (ח"א), ובתקע"ו (ח"ב). באמתחתו נמצאו עוד הרבה כתבים וחבורים אשר חברם לעת זקנה אולם טרם הספיק להדפיסם. בהרגישו כי שנות חייו מתקרבות לקצן חרד ביותר על כתביו פן יאבד זכרם בלי לראות אור הדפוס, על כן הזדרז לאסוף את 'חידושי' אשר חידש לעת זקנותו כדי להדפיסם בעודנו בחיים. ואמנם בשנת תקצ"א, שנה אחת קודם פטירתו, הדפיס בלבוב את ספרו האחרון "קהלת יעקב" חידושים על אה"ע ואו"ח. ובהקדמתו לספר הוא כותב:

....אולם מדאגה כי עלה בלבי כי לא ידע אנוש מה יולד יום, מספר ימי חיי אנוש חרוצים עלי תבל הלזו, ופתאום יגיע יום פקודתו ולא נודע מקומו איה, והן אלה יגיעי יהיו לריק, ופן ישלטו בם ידי זרים להאביד זכרם. לזאת חסתי על עמלי, חשתי וחפשתי באמתחת כתבי אשר הכינותים לבית הדפוס ואלקטה ואאספה דברי חדושים האמורים לעת זקנותי לעת תשות כחי אשר נחלשו לי חושי העיוניים. בכל זאת אקוה כי גם בם ימצאו המשכילים אוהבי התחקות על שרשי השכל ואדני האמת מרגוע לנפשם, כי בעה"י לא נטיתי ללכת בדרכי עקלקלות לפי דעתי...".

גם מסטרי יש שו"ת ממנו. עד יומו האחרון לא פסק מלהשיב על שאלות.

רק כשנתיים ימים ישב בסטרי. הוא נפטר בערב שבת קדש כ"ה אייר תקצ"ב. לא ידוע בן כמה היה בפטירתו.

על מצבת קברו בסטרי חרות: ⁶

כתר תורה

יום ואו עש"ק כ"ה אייר תקצ"ב לפ"ק

יעלה לזכרון יללת זעקת שבר עד דור אחרון כי יבוא

קינה ונהי נשא אל לבבנו במר תילל נפשנו מאין הפוגות

כי נלקח מאתנו מורינו ורבינו יעקב בעהמח"ס חות דעת,

מקור חיים, נתיבות המשפט, תורת גיטין, בית יעקב, נחלת

יעקב, אמת ליעקב, סידור דרך החיים, קהלת יעקב ושאר

חבורים אשר המה עוד בכתובים, בן הגאון מוהר"ר יעקב משה

זצללה"ה.

ומעברו השני חרות:

הקבר הלז יהי פנוי מכל צד אמה בת ששה טפחים כי כן

צוה בעהמח"ס חות דעת הנטמן פה.

וכך קיימו את דבר צואתו אשר ציוה וזו לשונו: "על

המצבה לא יכתבו לא רב ולא גאון, כי אולי חטאתי במה

שקבלתי עלי להיות רב, כי לא הייתי ראוי לזה, ולמה יזכרו

חטאתי בכל עת וכו'. ולא יכתבו רק שמי בלבד ויכתבו בעל

המחבר שמות הספרים שחברתי, כי אם ימצא דבר אחד טוב

בכל הספר ראוי להזכירו לזכות". (ראה צואתו סעיף כ"ז)

הספידו אותו הגאון ר' שלמה קלוגר ("עין דמעה"). והרב ר' אברהם בריש פלאם ("אבל יחיד").

פרק ו

דמותו המוסרית של "הרב מליסא"

בפרק זה ננסה לתאר את דמותו המוסרית של הגאון והצדיק המכונה בשם "הרב מליסא".

עיקר תכלית חייו של אדם — לפי השקפתו של ה"חות דעת" — הוא שאדם צריך לעולם להשתלם וללמוד וכל כמה שילמד עדיין יהא נקרא רק תלמיד חכם ולא חכם. בראש הקדמתו לספרו "חות דעת" — הוא כותב: "למה קראו חז"ל להחכם בשם תלמיד חכם? כיון שאין ראוי להקרא חכם אלא הבורא לבדו, שהוא עצם החכמה ואינו מקבל ואינו מושפע מזולתו, מה שאין כן האדם שצריך תמיד להשלמה ולקבל השפעה מזולתו, לומד מחבריו, לומד מתלמידיו ומכל אדם, לכן קראוהו בשם תלמיד חכם".

כל שאיפתו בחייו היתה לעסוק בתורה אבל שלא להיות רב. הוא קיים במלא מובן המלה את המשנה "שנא את הרבנות", ואם היה רב בקהלות שונות עשה זאת בעל כרחו.

לכן כתב בצואתו (סעיף ז) לבניו: "מאד תרחיקו עצמכם לבלתי קבל עליכם התמנות רבנות, כי אם הראשונים שהיה לבבם פתוח כפתחו של אולם אמרו עליהם ברעות נפשאי לקטלא אזיל, אנן יתמי דיתמי מה נענה בתרייהו?" ובנוגע אליו עצמו

מצוה אותם שעל מצבתו "לא יכתבו לא רב ולא גאון. כי אולי חטאתי במה שקבלתי עלי להיות רב" (סעיף כ"ז).

בתחלה שלח ידו במסחר כדי למצוא את פרנסתו, מיגיע כפיו. אולם חיש מהר נוכח לדעת שהמסחר כרוך במעשי תרמית ואונאת הבריות, וגם מבטל את האדם מלעסוק בענינים רוחניים הקרובים ללבו. לבו נטה לעסוק בחכמת התורה, ולא בחכמת וערמת הויות העולם. על כן משך את ידו מעסק המסחר ונעשה רב.

כאשר קבל עליו את התפקיד של רב דרש מעצמו שלימות מוחלטת במלוי תפקידו, ואם טעה בדבר הקל ביותר בקש מיד להסתלק ממשרתו, כאשר קרה עמו הדבר בהיותו רב בליסא. המעשה אירע בשנים הראשונות לשבתו שם ואז היה חתנו ר' אלעזר הכהן המכונה בשם "הרב מפולטוסק", סמוך על שלחנו¹. יום אחד כאשר בא ר' אלעזר בהשכמת הבקר לבית המדרש כבדוהו לעלות לתורה "כהן" והוא טרם התפלל ברכות השחר וברכות התורה שלפני ברכות השחר ושאל את חמיו אם יצא ידי חובה בברכה שיברך עתה בעלותו לתורה, או יצטרך אחר כך לחזור ולברך ברכות התורה בתפלת שחרית. השיב לו חמיו כי לא יצא ידי חובתו ויצטרך לברך ברכות התורה בפני עצמו. וכן עשה חתנו. אולם לאחר מכן נזכר בדין שאינו כן וראה כי טעה. לעת מנחה ציוה לקרא לכל הדיינים ומורי הוראה ולכל הלמדנים שבליסא ולחתנו ציוה לחזור בפניהם על שאלתו בענין ברכות התורה אשר שאל אותו בבקר וגם את תשובתו שנתן לו הוא, ואחרי זה אמר: "דעו נא רבותי, כי טעיתי בדין, כי הדין לאמתו הוא שאין צורך לשוב ולברך ברכות התורה בפני עצמן אחרי שבדרך בעלותו

לתורה. *) ומאחר שטעיתי הריני דומה כזקן ששכח תלמודו, לכן החלטתי לחדול מלדון דיני איסור והיתר ולהסתלק מן הרבנות, בכדי שלא אכשיל את הרבים". והוסיף, אם לא יקבלו את התפטרותו הריהו מודיע להם שיעזוב את העיר בלי הסכמתם. ורק בתנאי אחד יסכים להשאר בליסא, אם יכריזו קבל עם ועדה שבל יפנה אליו שום איש בשאלות איסור והיתר, אלא ימנו דיין מיוחד שיורה וידין להם. כל הנאספים הביעו פה אחד את תמהונם על דבריו אלה והבטיחוהו שהם סומכים עליו ועל פסקי דיניו ומה שיאסור יהיה אסור ומה שיתיר יהיה מותר. אולם הוא עמד בכל תקף על שלו וחזר ואמר שלא יפסוק אף דין אחד, ואם לא יצייתו לדרישתו לפטרו מן הרבנות, יהיה נאלץ לעזוב את העיר באישון לילה ולא ידע שום איש את דבר צאתו. בשמעם את התראתו זו הסכימו לפרסם בעיר שלא להטריח את הרב בשאלות איסור והיתר, אלא יפנו בשאלותיהם אל הדיינים או ללמדנים שבעיר שיש להם סמיכה מהרבנים הגדולים. אז הסכים להשאר ואנשי ליסא בראותם את גודל צדקותו החליטו להוסיף לו חמשה ר"ט לשבוע (עד אז קבל רק עשרה) למען יוכל לשבת ולעסוק בתורה מתוך מנוחת נפש והרוחה.

עוד בהיותו אברך צעיר ועסק במסחר היה איש המוסר

(*) וכך כתוב הדין בסידור "דרך חיים" של הגאון מליסא, וזו לשונו שם: "אם קראוהו לעלות לספר תורה קודם שברך ברכות התורה, וברך ברכות אשר בחר בנו על התורה אין צורך לברך פעם ב' אשר בחר בנו, רק יברך ברכות לעסוק בדברי תורה והערב נא עד לעמו וידלג ברכות אשר בחר בנו ויתחיל מיד יברכה".

המובהק. הוא היה זהיר מאד בדיני ממונות, שלא להינות מכסף שהוא ספק מגיע לו על פי דין, ובכל דבר שנראה לו ספק פנה אל בית הדין. נזכור את המעשה, כאשר הפקיד בידי סוחר היין את כל כספו והסוחר שמט חובותיו לנושיו ורק לו לבדו החזיר את כספו. אבל הוא לא רצה להינות מן הכסף שהיה ספק אצלו אם מגיע לו, ומסר את הכסף לידי בית הדין, אף שהפסיד על ידי כך. כי מחמיר גדול היה בדיני ממונות ואת גישתו זו רצה לעשותה כלל: לשאול שאלת חכם לא רק בדיני יורה דעה אורח חיים ואבן העזר, שהיו רגילים היהודים לשאל שאלות אצל הרב בענינים אלה כגון: בשר וחלב, טרפות, דיני נדה וכד' אלא שגם בהלכות חושן משפט, היינו לבא אל הרב או אל בית הדין גם בשאלות בעניני ממון אם כשרים הם ואם מותר בהנאתם. גישה זו לעניני ממון שצריך תמיד לחשוש לספק ממון שמא אינו שייך לו הוא מדגיש ביחוד בצואתו לבניו וזו לשונו: "כלל גדול יהיה לכם בדיני ממונות. כל אשר יהיה לכם גמגום באיזה דבר ממון שיש לכם עם אחרים אל תפסקו הדברים מפי עצמכם רק ע"י שאלת חכם, אף שתהיו כלכם חכמים, כי אין אדם רואה חובה לעצמו" (ראה הצואה, סעיף יט).

ומעשה אחר המעיד על נקיון כפיו והתרחקותו מפרוטה שאינה ביושר: בהיותו רב בליסא בא אליו פעם אורח נגיד אחד וישב אצלו וקודם נסיעתו השאיר על שלחנו כנהוג מתנת כסף הנקרא "לעצט געלט". ראה ה"חות דעת" שהסך הוא גדול מכפי הרגיל, רץ אחרי האיש והחזיר לו. הנגיד הפציר בו מאד שיקח את הכסף באמרו שרוצה להנות את הרב מכספו. אולם ה"חות דעת" סרב ולא לקח. כעבור ימים אחדים בא לפני הרב

מליסא משפט נגד שו"ב אחד שהגישו נגדו אנשי עירו, ונודע כי השו"ב הזה הוא גיסו של אותו הנגיד אשר בא להתארח לפני ימים אחדים אצל הרב מליסא ורצה להעניק לו מתנת כסף גדולה, ובוזה לשחד אותו כדי שיזכה את גיסו השו"ב במשפט. כאשר נודע לרב מליסא הדבר שמח מאד שלא נכשל בנטילת ממון שוחד.²

בצואתו אנו מוצאים כמה סעיפים שבהם הוא מצוה על בניו כיצד יתנהגו בעניני ממונות ומשא ומתן שבין אדם לחברו. כגון בסעיף הנ"ל י"ט הוא אומר להלך: "... ובאם שיבא ממון חברו לידכם בלתי ידיעת חברו ויהיה לכם תביעת ממון עליו אל תאמרו הואיל ובא לידנו החזקנו ולא אודיע לו כלל רק אתפוס בשביל המגיע לי אצלו ואף על פי שאלת חכם אל תתירו לעצמכם כי צדיק הראשון בריבו ובא השני וחקרו". כלומר: אסור לתפוס ממון אחרים אפילו אם מגיע לך.

וביותר הוא מזהיר בצואתו בענין רבית וכה דבריו שם (סעיף כ): "... קודם שתתחילו לעסוק במשא ומתן תלמדו הלכות רבית בעיון היטב למען תהיו בקיאים בכל הלכותיו כי ב[נ]קל יכול אדם להכשל באיסור רבית בעסק משא ומתן וכל שכן בעסק הלואות וקודם שום עשית משא ומתן יפלס הדבר במאזני השכל אם נוגע הדבר באיסור רבית כי ב[נ]קל יכול אדם לטעות בו" ומסיים את הסעיף במלים אלו: "וצריך להלכות אלו לימוד ועיון רב כי הלכה חמורה היא מאד".

הרב מליסא שידע את המסחר ואת כל מיני הערמומיות שנעשים בו חוזר ומזהיר את בניו בסעיף כ"ד בצואתו: "גם אני מזהיר אתכם באם שיהיה לכם איזה עסק עם איזה אדם שאינו מבין בטוב שתדברו אתו בדברים בבירור ולהבינו

כל דבר שלא תאמרו מה בכך הרי נתרצה, וכיון שנתרצה נתרצה! לא תעלו על דעתכם זה! שב[נ]קל אתם עוברים על לאו דלא תונו והאיך הוא מה דאמרה רחמנא ואהבת לרעך כמוך? רק לעשות הכל עפ"י היושר וכו' ותזהרו שלא תלכו יותר מסך הממון שיש לכם כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט ואם לא יהיה זה באפשרות לעסוק בממון מועט תקחו על חצי ריוח ולא בהלואה".

אחד הסעיפים החשובים בצואתו הוא סעיף כ"א אשר בו הוא מזהיר את בניו מאד מפני התאוה לממון: "מה מאד אני מזהיר אתכם שמאוד תרחיקו עצמכם שיסמכו אחרים על נאמנות שלכם למען לא תביאו עצמכם לידי חשד וגם הוראת היתר בזה רב הוא, ובפרט בתגבורת חמדת ממון. ע"כ תזהרו מאד שלא תבאו לידי כך אם לא שלא יהיה באפשרי כלל להרחיק עצמו מזה".

"תגברת חמדת ממון" שמפניה מזהיר כל כך הרב מליסא, טבועה בבני אדם מקטון ועד גדול וכבר הסביר אחד מגדולי החסידות את הגמרא (ב"ק צו.) "איזהו מטבע של אברהם אבינו? זקן וזקנה מצד אחד ובחור ובתולה מצד אחד", כיון שכל תאוותיו של אדם כשמזקין בטלות ועוברות, חוץ מתאוות ממון שנשארת אצלו כל ימיו. ולכן מצד אחד של המטבע בחור ובתולה ובצד השני זקן וזקנה לומר לך שלא רק בעת שהוא בחור וצעיר אלא גם לעת זקנה תאב האדם למטבע. לכן צריך להשתדל בכל מיני אמצעים לצמצם ולגדור את התאוה הזאת כדי שלא תתפשט ותתגבר.

ושוב הוא מזהיר את בניו מפני הגאווה והכעס, ואף מפני התהדרות בלבוש. "מה מאד תרחיקו עצמכם ממדת הגאווה

ואמרו רבנן בכפילא מאוד מאוד הוי עניו ושפל רוח כי תקות
 אנוש רימה. וכו' ותמיד יעלה על לבבכם אף אם תהיו בעלי
 ממון ועושר כי הכל ביד ה' ותמיד תציירו בעיניכם כאלו
 כבר חלו עליכם כל המקרים ופגעים רעים שאפשר להמצא
 בעולם, כי הלא תחת אפשרות הוא. ובעיניכם אתם רואים כי
 אנשים מוכים במקרים ופגעים רבים, ואף אתם קרוצים מחומר
 כמוהם ובמחשבה זו תרחיקו עצמכם ממדת הגאווה והכעס. כי
 היעמוד לבכם התחזקנה ידיכם בעת יעלה על זכרונכם הפגעים
 רעים המעותדים לבוא על האדם? ואף מבגדים נאים תרחיקו
 עצמכם כי היאך יעלה על לב חוטא ומעותד לרעה לקשט
 עצמו? (הצואה, סעיף יא). ואף בבוא צרה או יסורים על אדם,
 עליו לקבלם באהבה: "תזהרו בבוא ח"ו עליכם צרה או יסורים
 לומר ואתה צדיק על כל הבא, ולקבלם באהבה ולהשיב הלואי
 שיהיה לכפרה" (שם סעיף טז).

גישתו לבריות היא שצריך לראות בכל אדם ואדם רק את
 הטוב שבו, ואפילו אם רואה אדם בחברו פגם, אל יוציא דבתו
 רעה. "מה מאד הזהירו מלדבר על אדם שום דבר רע אף אם
 עושה מעשה זמרי כי הלא נפשכם יודעת מאד כי גם בכם
 יש דברים רעים ואולי שקול יותר הרע שבכם מהרע שבו"
 (שם, סעיף יח).

בין שאר ענינים של התנהגות יום יומית דורש הוא מבניו
 שיקבעו לעצמם בכל יום שיעור בש"ס: "תקבעו לעצמכם
 שיעור פשוט בכל יום לא פחות מדף אחד גמרא כסדר
 ש"ס מלבד שיעור עיון ויהיה זה לחק ולעבור" (שם,
 סעיף ב).

כאיש הלכה מובהק דורש הוא: "תלמדו בכל יום דף או

עמוד שלחן ארוך אורח חיים" (שם, סעיף ג). ובסעיף ט"ו הוא מוסיף: "וכן כל מצוה ומצוה תלמדו כל הלכה בזמנה בשלחן ערוך או"ח למען תדעון כל הדינים בברור". כל עיקרו של לימוד זה הוא שיביא לידי עשיית המצוה כתיקונה והוא מוסיף ומזהיר: "אל תהיו קמצנים חס ושלום בעשיית מצוה ובבוא חג הסוכות תראו כל אחד ליקח לעצמו אתרוג מיוחד למענו וכו' כי יש לצאת כל הדעות ולא לסמוך על האתרוג של קהל".

ומסופר: בשבתו עוד בקאלוש היה טורח הרבה להשיג לכבוד חג הסוכות לולב משלו והדסים. הוא היה נוסע מרחק כמה פרסאות למקום גידולם של ההדסים והיה בעצמו כורתם מן המחובר. בזה הלך בעקבותיו של אביו זקנו הגאון "חכם צבי" אשר הורה בתשובותיו (סי' קסא) לצאת בהדסים הגדלים בפרדסי השרים בארצות פולין, בניגוד לדעתו של בעל "שבות יעקב" אשר קרא תגר עליהם.³

אולם בעיקר מזהיר שילמדו בכל יום בספרי מוסר, כדי לרכך את הלב: "הנני מזהיר אתכם שתקבעו שיעור בכל יום בספרי מוסר. בעזונותינו הרבים נעשה לבנו כלב האבן ומחמת ספרי מוסר יתרכך לב האבן" (שם, סעיף יז).

בין שאר השעורים הוא מצוה עליהם: "גם בכל שבת תקבעו ללמוד שיעור בזהר הקדוש" (שם, סעיף ג). אולם להלן (סעיף ט) מזהירם שלא יעסקו בחכמת הקבלה קדם שימלאו כרסם בש"ס זפוסקים. גם בתפלה מזהירם לנהוג לפי השלחן ערוך ולכוון פירוש המלות "ובכוונת הסודות עפ"י חכמת הקבלה צריך שמירה ואזהרה יתירה לבל יבא לידי קיצוץ בנטיעות ואין לסמוך על לימוד חכמה הזאת בזמן הזה משום

אדם ובפרט מאותן שלא מלאו כרסם בש"ס ופוסקים ומתפארים בחכמה זו. לא תאמין ולא תאבה ולא תשמע אפילו לדבר קל מהם! ולא שמענו מי שהיה מכיר חכמה זו לאמיתה רק אותן שהיו חריפים טובא כגון הרמב"ן והר"י ודומיהם זצ"ל ועם כל זה היה עיקר לימודם בש"ס ובפוסקים כמבואר בספרי הרמב"ן והרשב"א עיי"ש.

הוא עצמו היה בקי בזהר ובספרי האר"י ז"ל ומצטט הרבה פעמים מהם בספרו "נחלת יעקב" על התורה. הרבה ספורים ישנם על ה"חות דעת" המאירים את אישיותו כצדיק, עניו, וחכם. מהספורים הללו רואים שנפשו סלדה מפרסום. הוא לא רצה שיחזיקוהו צדיק, כדי שלא יבואו אליו אנשים רבים עם בקשות לפעול ישועות בשביל חולים וכדומה כנהוג אצל צדיקים בעלי מופת, ושלא יטרידוהו ויבטלוהו מתורתו. בכל מקום זר שהיה בא לשם, היה מעלים את שמו, כדי שהמוני העם לא יקיפוהו ולא יטרידוהו. על כל דבר כבוד שרצו לכבדו היה אומר בענוותו הרבה: קטנתי מכל החסדים...

⁴ מסופר: פעם בדרכו נודמן ללון בכפר אחד אצל החוכר היהודי. החוכר לא הכירו אבל ראה ושמע שכל הלילה כמעט לא פסק האורח מגירסא ומתפלה והבין שאיש צדיק הוא. בבקר כאשר עמד ה"חות דעת" לנסע הפיל החוכר לפניו את תחנוניו כי יושיע את בנו החולה. השיבו ה"חות דעת" שאינו צדיק ואינו פועל ישועות, אלא בזכות כמה דפים גמרא שלמד בלילה מברך הוא את החולה ברכת הדיוט שיהיו לו דפי הגמרא הללו למעוז ולמחסה ממחלתו. ונסע לדרכו. לחולה הוטב וכעבור כמה ימים נרפא וקם מחליו. אז חקר ודרש החוכר מי היה אורחו

בלילה ההוא ובא לליסא לפיס את הגאון הצדיק על אשר לא כבדו כראוי. השיב לו הגאון מליסא: הן כבדתני יותר משאני ראוי לכך. קטגתי מכל החסידים.

צדקותו של הגאון מליסא עשתה לה כנפים והיו פונים אליו מבין המוני העם שיתפלל על חוליהם ויתן להם תרופה למכתם⁵. אשה אחת באה בבכי אליו כי בנה חולה מאד ברגלו האחת. הוא יעץ לה לרחוץ את הרגל החולה באיזה עלי מרפא. היא כן עשתה, ורגל הנער שבה לאיתנה. אז באה האשה להודות לרב הצדיק אולם הוא בקש ממנה ואף השביע אותה לבל תספר את הדבר לשום איש ולא תפרסם אותו כבעל מופת בכדי שלא יבטלוהו מלמודו.

שמו של הגאון מליסא היה מפורסם ובכל עיר או עירה אשר בא לשם היו עורכים לו קבלת פנים בהמון עם. אולם הוא סלד מכל הכבוד והפרסום ונהג בכל מקום בואו להעלים את שמו מן הבריות. מסופר: ⁶ פעם נודמן לעבור בעיר סוכטשוב. מכיון שלא רצה שאנשי העיר יחלקו לו כבוד, מה עשה? ירד מן העגלה כמה תחומי שבת לפני כניסתו לעיר והלך ברגל. בדרך פגשו בו המוני אנשים אשר באו מן העיר לקראתו, כי ידעו שהגאון מליסא עומד לבא העירה. האנשים לא הכירוהו וחשבוהו לעובר אורח סתם ושאלוהו אם לא ראה עגלה ובה הרב מליסא? השיב להם כי אמנם כן ראה עגלה (כלומר עגלה ריקה). האנשים המשיכו ללכת לקראת העגלה והוא בא העירה. בחנות הראשונה שנודמנה לו בקש לקנות טבק לעשון. אולם האשה החנונית עמדה לסגור את חנותה ואמרה שהיא ממהרת לקראת הרב מליסא ואין לה פנאי למכור לו עכשיו טבק. המשיך משם ועבר את העיר כולה ובהגיעו

לקצה העיר השני ראה חנות ונכנס לקנות. ראהו בעל החנות והכירהו כי היה לפניו מתלמידיו בישיבה בליסא ורץ להודיע בעיר. בינתיים חמק הרב ויצא את העיר כשכל אנשי העיר מקטון ועד גדול רצים אחריו להשיגו.

מיוחד במינו היה הגאון מליסא בין רבני דורו. פקחותו ושנינותו אף בשיחות חולין שלו היו לשם דבר ונמסרו מפה לפה. הוא ידע להתהלך עם הבריות עם כל אחד ואחד לפי אפיו ותכונותיו, והיה קולע למטרה בכל מקרה והזדמנות.

מסופר: כאשר היה מוזמן לחתונה בבית עשירים היה נוהג ללכת לשם דרך סמטאות ולא בדרך המלך ברחובות העיר המלאים אדם. וכשהיתה חתונה בבית עניים הלך ברחובה של עיר בדרך המלך המלא עוברים ושבים. כאשר שאלוהו מדוע עושה כך, השיב: כאשר איש עני משיא בנו או בתו הרי זה נס, ופרסומו של נס עדיף, לכן הולך בדרך המלך כדי שיתפרסם הדבר.⁷

הוא היה נוסע לערים שונות לאסוף כסף לצדקה. פעם בא לעיר לבוב למטרה זו, והלך בלויית כמה נכבדים לאסוף כסף אצל עשירי העיר. ויהי כאשר עברו על פני ביתו של אחד העשירים הגדולים מנעוהו אנשי לויתו מלהכנס אל הבית ההוא באמרם שהאיש אמנם עשיר אבל הוא קמצן גדול ופחיתות כבוד היא בשביל הגאון מליסא לבא אליו. אמר ה"ח חות דעת": ואף על פי כן רוצה אני לנסות. נכנסו. כאשר שמע בעל הבית מי הוא הבא אליו הלך והביא "כיבוד" בשביל האורח החשוב וערך שלחן מלא כל טוב. אמר אליו ה"ח חות דעת": כי לא הכיבוד הוא מטרת בואו אלא הכסף אשר יענה את הכל. בעל הבית רצה להראות שהוא גם כן קצת למדן

והשיב לעומתו: "והלא אמרו חז"ל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות והמפייסו מתברך בי"א ברכות. למה לי, איפוא, לתת מעות לצדקה, הלא הפיוס הוא העיקר ופוטר את הנתינה שהיא הטפל. והראיה, שהמפייס מתברך בהרבה יותר ברכות מהנותן". השיבו ה"חות דעת" כי טעות בידו, וכי כונתם של חז"ל היא שהמפייס ונותן והוא ירא שמים יוצא ידי שניהם ומתברך בי"א ברכות. ואם רוצה לצאת בפיוס בלבד הריהו עם הארץ שנאמר באבות פרק ד' "האומר שלי שלך ושליך שלי — עם הארץ. שלי שלך ושליך שלך — חסיד". ולכאורה קשה, מדוע האומר שלי שלך הוא עם הארץ? מהו המגונה שבדבר? אלא הכונה היא כך: הקב"ה אומר "לי הכסף ולי הזהב ומי שהקדימני ונתן מכספו לעני, אנכי אשלם לו". ובאמת העשיר אינו אלא הגזבר הממונה על הכסף ויותר משהוא עושה עם העני עושה העני עמו, כי הכסף אינו של העשיר. מה שיש לו לעשיר משלו הוא רק נדבת לבבו וסבר הפנים שבו מקבל את העני. ועכשיו יובן לנו כי בצדק אמרו חז"ל: "האומר שלי שלך" כלומר בעל בית כזה אשר אומר: את החלק שהוא שלי, היינו סבר הפנים והכיבוד — אותם אתן לעני ולא יותר, כי "שליך — שלי" היינו, הכסף השייך להקב"ה יהיה לי. איש כזה נקרא עכברא דשכיב על דנרא, ואין לו כל הנאה מזהב זה, ועושר שמור לבעליו לרעתו — על כן נקרא איש כזה עם הארץ". לא רצה הגביר הקמצן להקרא עם הארץ ונתן נדבה הגונה.

ומעשה שהיה בליסא גופא בגביר קמצן שה"חות דעת" רצה ללמדו לקח. באחד החגים באו נכבדי העיר אל הרב וביניהם גם הגביר הקמצן. כאשר ישבו ושתו לחיים ושוחחו

אמר פתאום הרב: "מי שיתנדב להביא לוג יין לשלחן, מוכן אני להראות לפניכם נס גדול יותר משעשה משה רבינו". התלהב הגביר הקמצן ואמר שהוא מתנדב להביא את היין. אמר ה"חות דעת": הראיתם את הנס? משה רבינו הוציא מים מן הסלע ואנכי הוצאתי מן הסלע יין".

הוא היה רגיל לומר: חז"ל אמרו רשעים בחייהם נקראים מתים, ואם כן יש לשאול מפני מה אין קוברים אותם? אלא שהם רשעים גדולים כל כך שאינם נותנים את עצמם לקבור.

ומעשה כיצד השפיע בדברי חידוד על שו"ב אחד שכור. פעם נסע ה"חות דעת" לאיזה מקום ובדרך עמד לפוש באכסניה של יהודי⁹. הדבר היה בימות החורף והקור היה חזק. ראה שם שוחט שבא מן העיר הסמוכה לשחוט אצל הפונדקאי. ומכיון שהיה קר לשוחט רצה הפונדקאי לתת לו כוס חלב חם לשתות. אבל השו"ב לא רצה חלב אלא בקש כוס יי"ש, ואחר ששתה כוס אחת בקש עוד אחת, הריק השניה, בקש שלישית, ועוד. לאחר ששתה לשכרה כמה וכמה כוסות לקח את "החלף" וקם לשחוט הבהמה. ה"חות דעת" שראה את כל מעשי השוחט קרא אליו בקול: "עמוד, כי שכור אל ישחוט". נתמלא עליו השו"ב כעס על תוכחתו והוראתו כי לא הכיר את ה"חות דעת". אולם ה"חות דעת" הוסיף לדבר אליו בדברי חידוד: הלא מוצאים אנו ב"חד גדיא" שבהגדה של פסח: "ואתא מלאך המות ושחט לשוחט, דשחט לתורא". ולכאורה, מה חטא השוחט ששחט לתורא? הלא סוף בהמה לשחיטה. אלא חטאו הוא ששחט לאחר ארבע כוסות".

תוך כדי כך נודע לאותו שו"ב שהדובר אליו הוא הגאון

מליסא, חרד מאד לקראתו ובקש מחילתו על דברי העזות שהשמיע בפניו, וקבל על עצמו להיות זהיר במעשיו להבא. הרב מליסא ידע את קשי הרבנות. כאשר נכדו, בן בתו מרת חיה, הגאון ר' אברהם תאומים בעל שו"ת "חסד לאברהם" עמד להיות רב בעיר זבארוב בגליציה, והוא אברך צעיר בן שבע עשרה נסע עמו זקנו ה"חות דעת" לקבל שם את הרבנות. בדרך אמר לו: "דע לך בני שבכדי להיות רב צריך אתה לדעת שני דברים: הדבר האחד הוא—לוח, שאם בעל בית ישאלך את זמן המולד ואם לא תדע לומר לו אזי נפסלת מלהיות רב אצלו. והדבר השני — אם רצונך להיות רב צריך אתה לדעת לבלוע מחטים. כשחודיהם למטה ולא להוציא אף גניחה קלה ולא להניד עפעף¹⁰

אחת מתכונות נפשו היתה גם תמימותו הגדולה. באחת מדרשותיו שדרש לפני הקהל הביא דוגמא של אמונת חכמים תמה. במסכת פסחים (דף מב.) מסופר מעשה באנשי פפוניא שרב מתניה היה דורש לפניהם בערב פסח מהלכות הפסח ואמר שאת המצה אין ללוש אלא במים שלנו. הלכו והביאו כולם את כדיהם אליו ואמרו לו: הבה לנו ממימך כאשר דברת. עד שעמד והסביר להם את הפירוש של "מים שלנו", מים ששאבום מבעוד יום והלינו אותם כל הלילה בכלים. תמה אני, אמר הרב מליסא: לשם מה מספרת לנו הגמרא את המעשה הזה, כלום לומר לנו כי טפשים כל כך היו אנשי פפוניא ולא הבינו דברי ר' מתניה? אלא לומר לנו כי תמימים היו והיתה רבה אמונתם בדברי חכמים ואת דברי הרב קבלו כפשוטם מבלי לשאול שאלות, ומבלי התחכמות יתירה.¹¹

דמותו המוסרית של הרב מליסא מצטיירת באופן בולט

בצואתו המפורסמת. צואה זו היא תעודה מוסרית נעלה והיסטורית של אחד מגדולי הרוח בישראל שחי ופעל במחצית השנייה של המאה הששית למניננו, ואשר לאורו התחנכו דורות רבים.

פ ר ק ז

קשריו עם גדולי הדור

התקופה בה חי ופעל ה"חות דעת" עשירה היתה בגדולי התורה שכל אחד ואחד מהם פעל לא רק במקומו ובעיר בה ישב והורה, אלא מצודתם היתה פרושה על קהלות רבות ומדינות. הם נעזרו איש ברעהו על ידי חילופי שאלות ותשובות ביניהם בעניני הלכה ופסקי דין. הם היו האבטוריטטה העליונה אשר אליה פנו יחידים וקהלות שלמות בשאלות דין והלכה. כל אלה השאירו אחריהם ספרים בהלכה ושו"ת.

בין הגדולים הללו אשר עמהם עמד ה"חות דעת" בקשרים מתנוססים שמותיהם של גאונים אשר לפי גילם שייכים לשני דורות. הקשישים שבהם: ר' משולם איגרא מטיסמניץ, ר' אפרים סנדר מרגליות מסאטנוב (שו"ת הרא"ם), ר' אריה ליב הלר מסטרי ("קצות החושן"), ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד (שו"ת "בית אפרים"), ר' אברהם צבי הירש מפיעטרקוב (שו"ת "ברית אברהם"), ר' עקיבא איגר, ה"חתם סופר", ר' שלמה זלמן ליפשיץ אב"ד ורשה (שו"ת "חמדת שלמה"), ר' ברוך פרנקל מלייפניק ("ברוך טעם"), ר' יעקב

אורגנשטיין מלבוב ("ישועות יעקב"), ר' יהושע העשיל באבאד
בטרנופול (שו"ת יהושע), ר' צבי הירש קארו מבוצ'ץ (שו"ת
"נטע שעשועים") וחתנו הצדיק ר' אברהם דוד ("דעת
קדושים"), ר' ישראל משה אב"ד קורניק (שו"ת "רשמי שאלה").
ר' יקותיאל אשר זלמן ענויל (שו"ת "מהר"י ענויל"). ובני
הדור הצעיר יותר: ר' שלמה קלוגר ור' חיים הלברשטם מצאנז
("דברי חיים") ועוד.

בראשונה נזכיר את ר' משולם אגרא (נפטר תקס"ג) אשר
לפניו דן ה"חות דעת" כתלמיד לפני רבו. עוד בהיות ה"חות
דעת" אברך בסטניסלב יצק מים על ידי ר' משולם אגרא אשר
היה אז אב"ד ור"ם בטיסמניץ הסמוכה לסטניסלב.
כבר אז הצטיין האברך הצעיר בחריפותו ורבו ר' משולם
אגרא היה משתף אותו בשו"ת שלו. כאשר נתקבלה אצלו
שאלה מהרב ר' דוד טעבעלי אב"ד ליסא (נ. תקנ"ב) אשר שלח
אליו הרב ר' מאיר בירבי אב"ד פרשבורג, (נ' תקמ"ט),
הציע ר' משולם אגרא את השאלה גם לפני תלמידו החריף,
והלה השיב אף הוא את תשובתו אל הרב מפרשבורג וחתם
את שמו: הק' יעקב מסטניסלב¹. בשם זה היה נקרא בימים
ההם בטרם התפרסם ע"י ספרו "חות דעת". אצל ר' משולם
אגרא קבל האברך את סמיכתו והיתר הוראה להיות רב
בישראל. וממקום רבנותו, קאלוש, החליף שו"ת עם רבו.
בשו"ת רבינו משולם אגרא אה"ע סי' כ"א ישנה תשובה
ממנו אל רבו אשר מתוכה אפשר לראות את הכבוד והחבה
שרחש אליו וזו לשונה: "שלום לאדמ"ו הרב הגאון החריף
המפורסם בכל קצוי ארץ מוהר"ר משולם נ"י אב"ד דקרייז
סטאניסלאוו. הנה בהיותי במעון קדשו ושמעתי מרומעכ"ת

וכו' בדברים ערבים לשומעם ומחמת חיבתן דקדקתי בהן ואמרתי תורה היא וללמוד אני צריך וכו'. כ"ז כתבתי להוד פמכ"ת [פאר מעלת כבוד תורתו] הרמה והנשאה מה שנראה לפי עניות דעתי ואמושה את העמודים אשר בית ישראל נשען עליהם לראות מה ישיבני דבר. הכ"ד הדו"ש בלב ונפש באהבה עזה כל הימים. הק' יעקב בהרב מו"ה משה יעקב ז"ל. ולכל ב"ב שלום וי"ר וית"ש יכתבם ויחתמם לחיים ולשלום מעתה ועד עולם א"ס".

ובסימן כ"ה, שם, ישנה תשובה מהרב אל התלמיד וזו לשונו: "שלום לכבוד אהובי הרבני המופלג החריף והשנון מוה"ר יעקב נ"י. מאד בקשתי לכתוב התשובה כל מה שדברתי עמו בע"פ וכו'" ומסיים: "ומאד בקשתי שתתאמץ לכתוב" וחותם הקטן משולם איגרא". *

באותה התקופה בהיותו רב בקאלוש עמד בקשרים אישיים עם הרב ר' אלכסנדר סנדר מרגליות מסאטנוב בעל שו"ת הרא"ם (נפטר תקס"ב). באחת מתשובותיו אל ר' משולם אגרא מזכיר הרב מסאטנוב את ה"חות דעת" וכך הוא כותב בשנת תקנ"ב: "ובקיץ העבר בא הנה הרב מקאלוש והפציר בי מאד לעיין שנית ולא רציתי והשבתי לו בפה מלא שלפי עניות דעתי היא אשת איש דאורייתא" (תשובות ר' משולם אגרא אה"ע סי' י') ובשולי המכתב מעיר הנכד: "הוא הגאון חוות

* נכדו של ר' משולם אגרא המביא לבית הדפוס מעיר בשולי תשובה זו: "מכתב רבינו אא"ו ממקום כבודו ק"ק טיסמאניץ לכבוד הגאון בעל חות דעת בק"ק קאלוש הסמוך לטיסמאניץ בהיותו י"צק מים ע"י רבינו זצוק"ל".

דעת שנתמנה בהורמנא דרבינו זקני זצ"ל (אשר בטיסמניץ והגליל היה אז מקום קדשו) לרב בקאלוש עיר אחת בגליל זה ומשם נתקבל לליסא".

ביחוד היו לו קשרים אמיצים בתקופה ההיא עם בעל "קצות החושן" הרב ר' אריה ליב הכהן הלר (נפטר תקע"ג) שהיה אב"ד סטרי. כאשר הוציא הרב מסטרי את ספרו "קצות החושן" הוציא לעומתו ה"חות דעת" את ספרו "נתיבות המשפט" (זאלקווא תקס"ט) והשיג שם על "קצות החושן". בעל "קצות החושן" השיב על השגותיו של בעל "הנתיבות" בקונטרס "משובב נתיבות".

והנה מה שכותב בעל "קצות החושן" בהקדמה לקונטרסו "משובב נתיבות":

"אחרי רואי כי אחד מאנשי שם ומעלה גדול בתורה מגאוני זמנינו שקד על ספרי, און וחקר באמריו ושם כל מעייניו בו, הוא ידידי ומכירי הרב הגאון בעל המחבר ספר נתיבות משפט על חושן משפט חלק ראשון. ותקטן עוד זאת בעיניו עד כי שם אל לבו לצרף דברי במצרף הבחינה להגות ממנו כל סיג ודופי ולירות בחיצי השגותיו על כל אשר לא נכון בעיניו. אולם נפרדות ושונות הנה מחשבות בני אדם בכל דבר השכל, ואף כי בחכמת התלמוד העמוקה מני ים, לא את אשר ירחיק האחד ירחיקו הכל, וכאשר בנותי בטענותיו ואמצא אותן בלתי מספיקות ובלתי מגיעות אל המטרה אמרתי לכתוב תשובתי על ספר. ויען כי דבריהן מעטו ולא ימצא בהן חדשות הרבה כי אם באור דברי הראשונים, ראיתי לחברן הנה אל ספרי אבני מלואים על ש"ע אה"ע וזה שמן אשר אקרא להן

משובב נתיבות, כי משיב הוא על השגות בעל נתיבות, גם הוא משובב נתיבותי הראשונים". ובין התשובות שבסוף ס' אבני מלואים לבעל "קצות החשן" ישנה גם תשובה אחת ממנו אל ה"חות דעת" משנת תקס"ח.

ואף שהיו חולקים איש על רעהו לא שמרו טינה בלבם וחיו בידידות. כיון שמקומות מגוריהם היו סמוכים זה לזה סטרי וקאלוש, היו מבקרים איש אצל רעהו לעתים תכופות. וכמה שיחות מענינות ומימרות של שני הגאונים הללו מסופרות. כידוע היה בעל קצות החושן מפורסם מאד וכאשר יצא ספרו על חשן משפט לאור נתקבל מיד בהתפעלות רבה על חוגי הלומדים. וסמוך בזמן הוציא גם ה"חות דעת" את ספרו "נתיבות המשפט" שאף הוא מיוסד על חושן המשפט. כאשר נזדמנו שני הגאונים הללו ביחד שאל ה"חות דעת": הלא יודה כבודו שספרי אינו נופל מספרו ואם כן אולי יוכל לומר לי מדוע עורר ספרו התפעלות אצל הלומדים יותר מאשר ספרי? השיבו "קצות החושן" אף הוא בשאלה: ואנכי אשאל את כבודו שאלה קטנה מתי משכים כבודו לקום בבקר ובמה עוסק בקומו? השיב ה"חות דעת": "רגיל אני לקום בשעה החמשית בבקר והנני מתחיל ללמוד ענין חדש ממקום שהפסקתי אמש". אמר "קצות החושן": אף אני משכים לקום באותה השעה בערך, אולם איני מתחיל בענין חדש, אלא קודם כל כשרעיוני זך ורענן הנני עובר שוב בשעות הבוקר המוקדמות על משנתי ועל חידושי שכתבתי בשעת לימודי אמש, והנני מתקן את מה שעולה על דעתי לתקן, כדי שיצאו הדברים מוסברים היטב ומובנים ומושכים את לב המעיין בהם. לכן, סבור אני, נתקבל ספרי על הלומדים ביתר חיבה.²

שני בני־הפלוגתא הללו הצטיינו בשנינות לשונם והיו
הבריות סבורים שאין השלום שורה ביניהם.

מסופר: בשעה ש"קצות החושן" נתאלמן מאשתו
שלח שדכן אחד להציע לפני ה"חות דעת" גיתן לו את בתו
לאשה. היתכן? תמה השדכן — הרי הוא שונא לכם, וכיצד
תרצו שישתדך עמכם? השיבו "קצות החושן":

"התורה מספרת לנו כאשר פרעה מלך מצרים בקש לשדך
את יוסף. מצא עבדו את אסנת בת פוטיפרע. והרי תמיהה:
פוטיפרע זה שהיה שונא ליוסף ובגללו הושם יוסף במאסר,
כיצד עלה על דעתו של פרעה לשדך את יוסף עם שונאו?
אולם התירוץ הוא: דוקא משום שפוטיפרע היה שונאו היחידי
של יוסף שיכול היה לספר בגנותו של המשנה למלך כי היה
עבד בביתו. על כן השתדל פרעה שיוסף יהיה לחתנו של
פוטיפרע, שאז יחדל פוטיפרע לבזותו ולהזכיר קלוננו ברבים.³
וכן גם עמדי — אמר "קצות החושן" אם יתן ה"חות
דעת" לי את בתו לאשה יחדל מלהטיל דופי בי וממילא ישרור
השלום בינינו.

ופעם בקר "קצות החושן" אצל ה"חות דעת" ולא מצאו
בביתו. הרבנית רצתה לכבד את האורח החשוב בכוס משקה
טוב. הביאה בקבוק "מעד" ישן נושן מן המרתף. הבקבוק היה
מכוסה אבק. כאשר הגישה את הבקבוק אל השלחן אמר "קצות
החושן" בדרך חידוד כדרכו: האבק הזה הוא בודאי מן "אבק
הרבית"? רצה לרמוז בזה שהרבנית עוסקת בהלואת כסף
ברבית. אולם הרבנית שהיתה פקחית השיבה לעומתו אף היא
בחידוד: "לא, זהו אבק לשון הרע"⁴.

בין הגאונים אשר החליפו שו"ת עם ה"חות דעת"

היה שארו ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד (שו"ת
 "בית אפרים" אה"ע סי' נ"ו). וכן ר' צבי הירש
 קארו בעל "נטע שעשועים" אב"ד בוצ'ץ (נפטר תקע"ד).
 ועל הספר הזה שהוציא בנו של אב"ד בוצ'ץ נתן
 ה"חות דעת" את הסכמתו בשנת תקפ"ט וכך כותב על המחבר:
 "...מר אביו המנוח הגאון הגדול המפורסם ז"ל שהיה אב"ד
 דק"ק בוטשאטץ יצ"ו, ידעתי מה טובו של הגאון הנ"ל מכבר
 ומכירו הייתי לשעבר בעודו בחיים חיותו ואת שיחו ופלפולו כי
 נעים".

וגם עם חתנו של בעל "נטע שעשועים", ר' אברהם דוד
 בעל "דעת קדושים" אב"ד בוצ'ץ (נפטר תר"א), עמד ה"חות
 דעת" בקשרים והיה לו ויכוח עמו על אודות דין אחד בספרו
 "מקור חיים" אשר בעל "דעת קדושים" השיג עליו כפי שרואים
 מתשובתו של ה"חות דעת" אליו ובה הוא כותב: "כבוד ידיד
 ה' וידידי הרב הגאון החסיד המפורסם כו' מו"ה אברהם דוד
 נ"י אבד"ק בוטשאטש. מכתבו הגיעני בדבר מה שהתרתי
 בספרי מקור חיים במי ששכר מאדון לזון בהמותיו בחמץ קודם
 פסח זמן רב, והתרתי למכור השורים לאדון ואז יזון האדון את
 בהמותיו בחמץ שלו. והשגתי שם על ה"תבואות שור" ופקפק
 כבוד תורתו על זה, במקומי אני עומד וכל כי הגי מילי
 מעליותא לתאמרו משמאי וכל הגאונים שבמדינה שהייתי שם
 לא ערערו בדבר ואם לא יזכור הראשונות מי הוא האוסר
 ויראה בעין השכל עם מופלגי קהלתו אוהבי אמת בנחת דברי,
 בודאי יודה על האמת שהיא פשוט להיתר כביעתא בכותחא
 וכו'". ולאחר שמביא את כל השקלא וטריא מוסיף: "ולדברי
 כבודו אין לו תקנה אלא בשריפה חס מלהזכיר אין לנו

להחמיר בחומרות, שלא נזכרו בקדמונים, להפסיד ממון ושל ישראל ומיום בואי לכאן לא הוריתי בזה לשום אדם, אלא שהמורים מתירים מתוך ספרי ולדעתי הוראה טובה היא. ומה שכתב כבוד תורתו שאחד עשה כהוראתי והפסיד סך רב במשא ומתן שלו, שמעתי כי הרבה עשו עפ"י הוראתי והרויחו והרבה לא עשו והפסידו ג"כ. ואולי היה באמת העונש על מה שהתיר באתריה דמר וזה ראוי לעונש. ודרך תורתנו הקדושה כך היא בין קדמונים ואחרונים לפעמים אחד מתיר ואחד אוסר וכל אחד מורה כשיטתו. ולדעתי כאשר יבטל דעתו שהי' נראה לו ראשונה ויעיין עם מופלגי קהלתו יודו לדברי. ואם לא יודו אין מהצורך לכתוב עוד אליו כי אני לא אחזור עוד, כי דברתי בזה עם גאוני ארץ וכולם הודו לדברי ולא ניחא לי בזה לכתוב ולחזור ולכתוב ואין קץ לדברים פשוטים כאלו. ומי שרוצה למחות בהעושה כך ימחה ולא איכפת לי כזה. בעה"י ספרי נתפשטו ברוב ישראל ובודאי ימצאו לפעמים חולקים על קצת דינם ומי שיחלוק יחלוק, ואיני גוזר שישמעון דברי לכל. וחותם: הכ"ד הדו"ש באהבת נפש קשורה בנפש מאז הכרתיו. הק' יעקב אב"ד ליסא" (מילי דאגדתא ושו"ת מהגאון מליסא מונקאטש, 1904).

את הויכוח הזה מזכיר גם הבעל "דעת קדושים" בראש הספר של חותנו "נטע שעשועים" וזו לשונו: "אודות הויכוח שהיה ביני ובין כבוד הרב מקור חיים יצ"ו וכו' הנה מהמכתב שהגיע אלי כתוב מכבוד הרב הנ"ל ניכר שלולא שחיבורו נתפשט ודשו בו רבים בתאווה רבה בכך היה מונע מלהקל" ותאריך המכתב הוא: כ"ה טבת שנת תק"ץ, שאז היה כבר ה"חות דעת" אב"ד סטרי.

גם עם ה"חתם סופר" היתה לו חליפת מכתבים, כפי שרואים מתשובתו של ה"חות דעת" שכותב: "ברכות לראש צדיק יסוד עולם כבוד ידי"נ הרב הגאון המפורסם נ"י ע"ה פ"ה כקש"ת מו"ה משה סופר אבד"ק פרעשבורג. מכתב קדשו קבלתי ועתה באתי ע"ד תורה במה שפקפק מעכ"ת על מה שכתבתי בספרי מקור חיים סי' תס"ז ס"ק ד'..." (מילי דאגדתא ושו"ת מהגאון מליסא. מונקאטש, 1904).

וכן מזכיר ה"חתם סופר" בתשובתו שכותב לר' שלמה קלוגר את הרב מליסא וזו לשונו: "וכעת הגיעני גם תשובת הגאון חות דעת שכתב להתיר נעשיתי סניף להתיר" (שו"ת "חתם סופר" אה"ע סי' מ"א).

הרב ר' ישראל משה אב"ד ור"מ קארניק בעל שו"ת "רשמי שאלה" מזכיר את הרב מליסא בהערצה וכך הוא כותב: "שלחתי כל דברי הקונטרס הלז הנ"ל ליד הרב הגאון הגדול המפורסם כקש"ת מו"ה יעקב נ"י הגאון אב"ד דק"ק ליסא" (רשמי שאלה יו"ד סי' ט"ז).

עוד בהיותו בקאלוש כותב אליו הרב ר' יהושע העשיל באבד אב"ד טרנופול באהבה רבה וזו לשונו: בס"ד לכבוד אהובי ומחותני וכו' כש"ת מוהר"ר יעקב נ"י ויופיע האב"ד דק"ק קאלוש יצ"ו וכו'. גלילי ידיו הקדושים קבלתי והופיע אור בביתי וששתי כעל כל הון על דבריו הנחמדים והקדושים (שו"ת יהושע או"ח סי' ט), ובאו"ח סי' י"ד: "וזאת היא תשובת הרב הגאון האמתי המאור הגדול אב"ד דפ"ק ליסא" ומביא את התשובה בחתימתו: "הק' יעקב החונה בק"ק ליסא".

וכן עמד בחליפת שו"ת עם הרב ר' אברהם צבי הירש

מפיעטרקוב (נפטר תקע"ח). בשו"ת שלו "ברית אברהם" (אה"ע סי' פ"ד) ישנן תשובות בין שני הגאונים ובאחת מהן כותב הבעל "ברית אברהם": "הנה אחר זה הגיעני אגרת מאת כבוד ידיד נפשי הגאון פאר הדור אב"ד מליסא נ"י אחרי שלא רציתי לבחור מדעתי להתיר ולגודל ענותנותו גם הוא אין רצונו לבחור להתיר עד שיסכים עמי הגאון פאר הדור מוה"ר עקיבא איגר נ"י אב"ד מפוזנא".

גם עם הגאון בעל "ברוך טעם" מלייפניק (נפטר תקפ"ח) עמד בקשרים. ופעם בקר אצלו ה"חות דעת" בלייפניק. ומסופר כי בפגישה ההיא תוך שיחתם הביע ה"חות דעת" את דאגתו להתמעטותה של ידיעת התורה ואמר מי יודע אם ימצא איזה גדול לאחר שלשים או ארבעים שנה אשר אפשר יהיה לסמוך עליו בהוראת איסור והיתר. הרגיעו הגאון מלייפניק ואמר: "הנה חתני ר' חיים יהיה איה"ש גדול בתורה". אז היה עדיין חתנו ר' חיים הלברשטם אברך צעיר. לימים כאשר נתקבל לרב בצאנז (בשנת תק"ץ) אירע מעשה בגט שר' חיים הכשירו ובר"פ לוגתיה ר' ברוך לנדא פסלו. קמה מחלוקת גדולה שהרעיש את העולם בגלל הגט הזה. ר' ברוך לנדא פנה אל גדולי הפוסקים וביניהם גם לגאון מליסא. וגם ר' חיים מצאנז כתב שו"ת ארוכה אל הגאון מליסא והסביר את נימוקיו. ואז השיב הגאון מליסא לר' ברוך לנדא ולבי"ד של צאנז שהפסק הוא כדעת הבעל "דברי חיים" והרבה לשבח את ר' חיים שהנהו גאון אמתי ויש לסמוך על פסק דינו. זכר לדבר אנו מוצאים בשו"ת "דברי חיים" ח"א חו"מ סי' ה' ושם כותב ר' חיים מצאנז כדברים האלה: "הלא הגאון זצ"ל בעצמו החות דעת כתב עלי דברי שבת ותארני בתאר נאון. זה לערך ח"י

שנה, כאשר הוא עדיין בכתובים בהעתק אצל יחידי סגולה דפה קהלתנו⁵.

אולם מכל גדולי הדור עמד בקשרים אמיצים ביותר עם ר' עקיבא איגר, שאתו לא רק החליף שו"ת בעניני הלכה, אלא קשר ידידות עמוקה ואהבה שררו ביניהם, נוסף על יחס הכבוד וההערצה שהתייחסו איש לרעהו, כיאות לשני אצילי הרוח של יהדות הזמן ההוא.

שתי הקהלות ליסא ופוזנא היו סמוכות זו לזו והיו להן הרבה ענינים משותפים. כאשר קמה נסיכות ורשה, ושתי הערים הללו נותקו מפרוסיה ונספחו לנסיכות (1813 — 1947) בטל "מס הגלגלת" שהיה מוטל על יהודי פרוסיה ובמקומו הוטל מס על הבשר הכשר אשר היהודים לבדם צרכו אותו. הסכום של המס אשר הוטל על גליל פוזנא היה גדול מכפי יכלתם של הקהלות הללו להרימו. בשנת תקס"ט כאשר מס הבשר נכנס לתקפו השתדלו הקהלות הללו לפני השלטונות להקטין את הסכום המוטל עליהן. לשם כך שלחו משלחת לורשה. בשתי הקהלות גם פוזנא וגם ליסא לא היה רב ראשי אשר יעמוד בראש המשלחת לנסוע לעיר הבירה להשתדל שם. אז נועצו שתי הקהלות ביניהן ובחרו בר' עקיבא איגר לעמוד בראש המשלחת⁶. ר' עקיבא איגר היה ידוע בגליל פוזנא עוד משבתו בליסא בימי אברכותו בשנים תקמ"ג—תק"ן. עתה היה רב במרקיש פרידלנד. הוא נענה לקריאה כדי לעמוד בראש המשלחת. (ה"חות דעת" עדיין ישב אז בעיר קאלוש. הוא נתקבל לליסא בסוף שנת תקס"ט). המשלחת בראשותו של ר' עקיבא איגר יצאה לורשה בראשית שנת תקס"ט ואמנם פעלה להפחית את המס כדי השליש.

עוד ענין משותף לשתי הקהלות הללו היה דבר קבלת שווי זכויות. אעפ"י שבארצות כבושיו הבטיח נפוליון להשוות את היהודים בזכויותיהם לתושבי הארץ אולם הדבר לא יצא אל הפועל. אחרי מפלת נפוליון חזרו כל ההגבלות על היהודים לתקפן. בשנת תקע"ה נתקיימה בעיר פוזנא אסיפה ארצית בה נועצו באי כח הקהלות שבגליל בענין בטול הגבלות מסוימות והשגות זכויות. מליסא בא להתיעצות הזאת ה"חות דעת" שהיה מראשי המדברים באותה אסיפה.⁷

בגלל קרבת המקום — פוזנא וליסא — היו שני הגאונים מבקרים איש אצל רעהו לעתים מזומנות ועוזרים אחד לשני. כך כאשר עמד ר' עקיבא איגר להבחר לרבנות בפוזנא בשנת תקע"ד — התנגדו משכילי פוזנא ובעיקר הריפורמים שביניהם למינויו של הגאון ר' עקיבא איגר לרב בקהלתם. ה"חות דעת" מליסא היה מפורסם בגליל פוזנא ובגרמניה כולה. אזי החליטו החרדים שבפוזנא להזמין את ה"חות דעת" מליסא שיבוא להיות נוכח באספת הבחירות ושישפיע באוטוריטטה שלו על המתנגדים. מיד נענה לקריאה ובא לאספת הבחירות ואחרי מאמצים רבים עלה בידו להגיע לידי פשרה עם המתנגדים והם הסכימו לקבל את ר' עקיבא איגר לרב ראשי בשלשה תנאים: (א) שלא יקבל יותר מששה תלמידים בישיבתו מחוץ לעיר. (ב) שלא יתן תואר "מורנו" לרוקים תלמידי ישיבתו. (ג) שלא לדרוש בדרשותיו דברי תוכחה ומוסר, אלא לדבר רק על המדות הטובות שבין אדם לחברו.⁸

ההסכם הושג ע"י התערבותו של ה"חות דעת" מליסא ומאז שהתישב ר' עקיבא איגר בפוזנא בשנת תקע"ה היו שני

הגאונים בקשר אמיץ ביניהם ולא זוה ידו של זה מתוך ידו של זה כל השנים שישבו בשכנות.

וכאשר לגאון מליסא קרה כדבר אשר היה עם ר' עקיבא איגר בתחלת בואו לפוזנא ושגם בליסא קמה כתת ריפורמים שהתנגדו לו, ועוררו מחלוקת נגדו וה"חות דעת" החליט לעזוב בגלל זה, הזמינו חרדי ליסא את ר' עקיבא איגר לבא ולהשפיע על המתנגדים. ואמנם בא ורכך את ההתנגדות של הריפורמים והשקיט את הרוחות. אולם ה"חות דעת", שנמצא אז בגליציה לרגל ענינים משפחתיים שלו, לא חזר עוד לליסא. אבל הקשרים בין שני הגאונים נמשכו גם לאחר מכן עד אחרית ימיהם.

הרבה שו"ת של שני הגאונים הללו נאספו ונדפסו בקבץ תשובות ר' עקיבא איגר (סי' מה, פט, צ, קט, קכד, קכה, קמא).

מתוך השו"ת שהחליפו אפשר לראות את רגש החבה והאהבה שרחשו איש לרעהו ויחס הכבוד וההערצה של אחד לשני. ר' עקיבא איגר כותב אליו בלשון חיבה: "ידידי וחביב הגאון ר' יעקב נ"י" או במכתב אחר "אנכי מחבב כל דיבור ודיבור היוצא מפי כל חכם אף כי של חביבי מעלת כבוד תורתו הרמה" (שם, סי' קכה).

בשעת הצרך היה ר' עקיבא איגר מפנה את השואלים אשר פנו אליו, אל הגאון מליסא וכך כותב אליו: "נ"י ואם הוא בכחו דהיתרא יתיר אעשה כדעתו ואפרסם.... ואך לגודל נחיצות ודחיקות השבתי להם אני איני יודע צד היתר ואך אדרוש במופלא ממני לכתוב להגאבד"ק ליסא

ההיתר בשמו. בזה נחו דעתם קצת. והבטחתי להקדים מכתבי לכבודו דמר ולבקש להשיבני ע"י מוקדם כה דעתי. ואולם אם רצונו דמר להתיר חלילה לי להיות מתנגד. ואף אם לא יכתוב לי טעמו ונימוקו ויגזור אומר שהוא היתר לא אפקפק בזה ואפרסם כן בשם מעלת כבוד תורתו הגאון נ"י..."⁹.

ומענין מה שכותב ר' עקיבא איגר על ה"חות דעת" אל חתנו ה"חתם סופר" בקשר לויכוח שהיה ביניהם: "....ואשר מתפלא חתני הגאון נ"י שלא כתבתי בנידון ויכוחו עם הגאב"ד ליסא נ"י יאמין לי שאין ידוע לי כלל מענין זה ואני שידעתי בנפשי שאיני כדאי לשום ראשי בין האריות האלו לא שמתי עיני בדברים ההם"¹⁰.

ולא היה כמעט מו"מ הלכתי לא רק בגלילות פוזנא אלא גם מחוצה לה שלא פנו אל שני הגאונים הללו ואיש משניהם לא רצה לפסוק בלעדי הסכמת רעהו. וכשלישי היו מזמנים עמהם את ה"חמדת שלמה" אב"ד ורשה.

ידידות גדולה שררה בין השלשה, ויחס של כבוד והערצה הדדיים מאיש לרעהו. וגם אם לפעמים נחלקו בדעותיהם לא חדלו מלפנות אחד אל השני בשו"ת. אפשר לומר ששום פסק הלכה למעשה ושום דין מהחמורים ביותר, כמו בדיני עגונות, לא נפסקו בפולין בימים ההם מבלי שהובאו לפני שלשת הגדולים הללו. ואף הם לא רצו לפסוק כל אחד בפני עצמו אלא אם נצטרפו שלשתם ביחד, כמו שאנו רואים בשו"ת "חמדת שלמה" אה"ע סי' מ"ח-נ ור' עקיבא איגר מסיים תשובתו אל ה"חמדת שלמה" סי' נ' בדברים אלה: "אם מעלת כבוד תורתו הגאון נ"י יסכים להיתר וגם הגאון אב"ד ליסא נ"י ינופף ידו

שנית לסמוך להלכה להתיר הנני נטפל בזה כי היכא דלמטיא שיבא מכשורה".

שני הגאונים מפוזנא וליסא היו עורכים לפעמים את נסיעותיהם לורשה בצותא. מסופר פעם בנסעם בכרכרה אחת ברחובותיה של ורשה, יצאו יהודי ורשה לקראתם, פתחו את רתמת הסוסים, ונרתמו בעצמם לשאת על שכמם את הכרכרה עם שני הגאונים שישבו בתוכה. ראה זאת ר' עקיבא איגר חשב בלבו ברוב ענותנותו למי כל הכבוד הזה אם לא לידידו הגאון מליסא, קם וירד מן העגלה ונטה אף הוא את שכמו לדחוף את הכרכרה ובתוך ההמון הרב לא הכירוהו. אותה שעה ירד מן הכרכרה גם הגאון מליסא בחשבו אף הוא בענותנותו למי כל הכבוד הזה אם לא לגאון מפוזנא ואף הוא נטה את שכמו לדחוף אותה. וכך הובילו יהודי ורשה את הכרכרה הריקה מרחק רב ברחובות העיר ורשה ואיש לא ידע כי שני הגאונים נמצאים בין המון העם הדוחפים אותה, עד אשר פתאום נוכחו לדעת שהכרכרה ריקה ואין בה איש, ושני הגאונים היו בתוך המון העם הנדחקים אחרי הכרכרה הריקה¹¹.

החות דעת העריץ מאד את הגאון מפוזנא. הוא היה רגיל לומר: "עד שאני בא לפתחו של הגאון מפוזנא חושב אני שהנני למדן, אבל משנכנס אני לחדרו רואה אני מי הוא הראוי להקרא בשם תלמיד חכם גדול, ואני בטל נגדו בכל ידיעתי בש"ס ובפוסקים". ועוד היה אומר: "אני יודע שהוא בקי בכל חלקי התורה ובכל זאת משפיל את עצמו נגדי ונגד כל העולם". וכשהיה בא ר' עקיבא איגר לליסא, היה ה"חות דעת" ממהר להחליף את בגדיו ולובש לכבוד האורח את בגדי יו"ט ורץ

לאכסניא לקבל פני ידידו הנערץ. אולם עד שהגיע אליו, כבר היה ר' עקיבא איגר בדרכו אל בית ה"חות דעת" והיו מקבלים איש את פני רעהו באהבה ובשמחה רבה.

ועוד מסופר: פעם נזדמנו שני הגאונים למקום אחד ובהיותם בבית הכנסת בשעת התפלה וקריאת התורה קראו לר' עקיבא איגר לעלות "שלישי" לתורה. לא נחה דעתו על שום שלא כבדו את החות דעת ב"שלישי". הרגיעו ה"חות דעת" ואמר: אל נא יצטער כבוד ידידי, הלא את הכבוד נתנו לכבוד קהלתו פוזנן שהיא גדולה יותר מליסא.

הגאון מפוזנא כתב הגהות על ספריו של הגאון מליסא: על ספר "חות דעת" ועל ספר "מקור חיים". ההגהות לספר "חות דעת" נדפסו בדפוס וילנא, ועל "מקור חיים" ישנה הגהה אחת בתשובות ר' עקיבא איגר סי' קפג.

גם עם ה"חמדת שלמה" עמד ה"חות דעת" בקשר מתמיד. לפי התאריכים המצויים בראש אחדות מתשובותיהם אפשר לומר שעמדו בקשרי מכתבים במשך שמונה עשרה שנה משנת תקע"ב עד תק"ץ. כלומר עד סמוך לפטירתו של ה"חות דעת". ואלה תשובותיהם שנדפסו ב"חמדת שלמה": או"ח סי' ב' (ליסא תקע"ג), יו"ד סי' לב (ליסא, אין תאריך), אה"ע סי' ב' (תקפ"ט אין מקום) סי' יא (סטרי, תק"ץ), סי' טז (ליסא, תקעב) שאר התשובות בלא תאריך רק חותם: חונה פ"ק ליסא. ישנן קבוצות שלמות של מכתבים אשר נושאים ונותנים בענין אחד כגון אה"ע טו"ט בענין עגונה, הפותח בשאלה הוא ה"חמדת שלמה" אל ה"חות דעת" ואחרי כן משיבים וחוזרים ומשיבים זה לזה. ועוד קבוצת שו"ת סי' כג"כה בענין עגונה. דגותה הוא שוב ה"חמדת שלמה" אל ה"חות דעת". ושוב אנו

מוצאים בסי' ל שאלה שפתח בה ר' עקיבא איגר ושלח תחלה אל ה"חות דעת" ואחרי שהחליפו באגרותיהם שלח ר' עקיבא איגר אל ה"חמדת שלמה". סי' מט תשובה מהרב מליסא ל"חמדת שלמה" בענין קידושין. סי' נ' תשובת ר' עקיבא איגר ל"חמדת שלמה" נושא ונותן גם עם ה"חות דעת" ומסיים: "אם מעכ"ת הגאון יסכים להיתר וגם הגאב"ד ליסא נ"י ינופף ידו-שנית לסמוך להלכה להתיר הנני נטפל בזה וכו'".

מהתארים שה"חמדת שלמה" וה"חות דעת" כותבים זה לזה אפשר לראות שהיו ביניהם יחסי חבה והערצה זה לזה. ה"חמדת שלמה" מכנהו: "הגאון האמיתי מופת הדור" וחותם: ידידו דו"ש באהבה עזה אהבת עולם. או: דברי ידידו אוהב נפשו אהבת עולם אהבה בלתי סרה דורש שלומו תמיד בלב ונפש חפצה הק' שלמה זמן מפוזנן. וה"חות דעת" משיב לו בתארים מליציים: חיים ושלום, לנופך ספיר ויהלום, גאון עולם, משוש דור, משובח ומפואר ומהודר, הרב הגאון הגדול מופת הדור מאד נעלה לו דומיה תהלה, עה"י פה"ח כש"ת מה' שלמה זלמן נ"י.

את התשובה הזאת כתב ה"חות דעת" אל ה"חמדת שלמה" בי"ג תשרי תקע"ב מליסא. לאחר שורת התארים הנ"ל הוא כותב:

"יקרת דבריו רב הכמות ורב האיכות הגיעני לנכון ט' תשרי סמוך לערב, והיה לי למשיבת נפש ואשמח לבי בהם, כי לבי ראה בו הרבה חכמה ודעת, ומהראוי היה לטייל בהם עם רומעכ"ת ארוכות וקצרות, אך טרדות החג הבע"ל וכו' מנעוני מלבא בימים ההם בארוכה ועמו הסליחה. לזאת באתי רק לענין גופא דדינא להסכים עמו בכח דהיתרא שלא לשנות

רצון מעכ"ת שרצה בהסכמתי, לזאת אמרתי: הנני, הנני להסכים בכדי דלמטיא שיבא מכשורא, ועתה אתחיל בדבר הלכה וכו' וחותם: מנאי ידידו דו"ש, הדבוק באהבתו. הק' יעקב בהרב מ' יעקב משה ז"ל ח'ק ליסא" (שו"ת חמדת שלמה אה"ע סי' טז).

ובסי' י"ח שם הוא כותב אל ה"חמדת שלמה": "דבריו הנעימים והערבים עלי קבלתי, והנה אף אמנם כי כבר כתבתי מהנראה לפי עניות דעתי לדינא, אכן להיות כי הבטחתיו נאמנה להשתעשע באמריו הטהורים עתה באתי לקיים הבטחתי וכו' וחותם: הכ"ד או"נ דו"ש באהבה עזה אהבת עולם ומתאוה ראות פניו כראות פני אלקים. הק' יעקב בהרב מ' יעקב משה ז"ל ח'ק ליסא".

והחמדת שלמה משיב לו בסי' כ"ה שם: "תחלת דברי קדשו וכו' ביתר דבריו הקדושים להיות כי עריבים וחביבים עלי מאד, והיה ראוי לטייל בהם ארוכות וקצרות. אך לאשר היה מההכרח להטריח את כבוד מר ידידי ורב חביבי שי' לאי"ט בשאלה זו אשר אני שולח אליו כעת (היא התשובה הכתובה בסי' טו לעיל). לא רציתי להאריך במה שאינו נוגע לדינא כעת. נוסף על זה טרדות ימים האיומים האלה התקוששו וקושו אי מילי דידי אי מילי דמתא, זולת באיזה ענינים אשר צריך אני לפרש שיחתי וכו'".

ובסי' ל כותב ר' עקיבא איגר לה"חמדת שלמה" לאחר שהחליף אגרות עם ה"חות דעת" ומבקש מה"חמדת שלמה" להצטרף אל שניהם להתיר את העגונה והחמדת שלמה משיב בסי' ל"א, שם: "על דברי קדשו של מאהבינו הגאון אמתי מופת הדור אב"ד דק"א ליסא יצ"ו וכו'" ומסיים: "ובזה הנני

נטפל לעושי מצוה כהדין גרמיזא הבא באחרונה לכבוד ב"ד רבא מר ידידי הגאון שי' והגאב"ד ליסא שי' וכו'.

ובאו"ח סי' ב' שם, כותב ה"חות דעת" לה"חמדת שלמה" שהיה אז עוד בנשלסק, תשובה על קושיותיו שהקשה על ס' "מקור חיים" וזו לשונו: "אל ארז הלבנון, יפה ענף וגבה הקומה, כל רז ממנו לא נעלמה, בחפנים אסף קצוי התבונה, יזכה לשבת על כסא התורה והתעודה, עד יבנה עיר הקודש על תלה, הרב הגאון מופת הדור נ"י ע"י פ"ה מו"ה זלמן נ"י אבד"ק נאשעלסק, מכתבו הטהור מאיר כספיר הגיעני ושתייתי בצמא את דבריו המתוקים מדבש ומנופת צופים, וקראתי עליו שפתים ישק משיב דברים נכוחים והנה בנידון מה שתמה מעכת" על מה שכתבתי בספר מקור חיים וכו'". ולאחר שמשיב על כל תמיהותיו של ה"חמדת שלמה" מסיים: הכ"ד או"נ אהבת עולם אהבת נפש ודו"ש בלב ונפש הק' יעקב החונה ק' ליסא". תשובה זו כתב ביום סיון תקע"ג. וה"חמדת שלמה" מוסיף בסי' ג, שם: "...ולאשר כבוד מאורן של ישראל הגאון הנ"ל הסכים למעשה למה שכתבתי, לא הוצרכתי לפלפל בדבריו הנעימים, אם כי לעניות דעתי עדיין יש לעיין וכו'". וביו"ד סי' לב משיב ה"חות דעת ל"חמדת שלמה": רב גשלו וברכה ורב טוב לכבוד ידיד נפשי ורב חביבי הרב הגאון האמתי אביר הרועים שר וגדול בעל כנפים, לעוף כנשר בשמים, מהו' זלמן נ"י, יקר מכתב קדשו הגיעני, ומי אנכי לבא עד הלום, מקום ספיר ויהלום באתר זיקוקין דנור מאן יעול לתמן, אך מה אעשה אם איש כלבבי גזר אומר לבא גם אנכי במנין, אמרתי יהי מה ארוצה עד איש אלקים לקיים מצותו, ואבוא בנושא ונותן בדבריו, וזה החלי וכו' בזה גם דעתי

העניה מסכמת לכ"ת, שכל שאפשר לתקוני לקיים מצוה דרחמנא מה טוב. הכ"ד המתענג בזכרוננו ודו"ש בלב ונפש קשור בעבותות אהבה. הק' יעקב חונה פ"ק ליסא".

על שיחותיו עם החמדת שלמה פנים אל פנים מסופר : כאשר נתקבל ה"חמדת שלמה" לאב"ד ורשה נודמן ה"חות דעת" לשם ובא לבקר את ה"חמדת שלמה". שאל החות דעת אותו אם הוא שבע רצון ממקום רבנותו החדש ? השיב החמדת שלמה : הלא היא עיר ואם בישראל וטובה בעיניו, אלא נמצאים בעיר שני אברכים שגורמים לו צער רב. בזמן שהוא דורש בצבור באים השנים וסותרים את כל אשר הוא בונה. בקש הרב מליסא להכירם ולדעת מי האברכים הללו. שלח החמדת שלמה לקרא להם וכאשר באו התחיל החות דעת לפלפל עמהם, ואחרי זה פנה אל החמדת שלמה ואמר : כבודו אומר שאברכים הם ? גאונים גדולים הם, ולא אברכים סתם. השנים האלה לא היו אלא : ר' יצחק מאיר אלטר מי שהיה האדמו"ר הראשון מגור ור' ישעיה מושקט שהיה אח"כ אבד"ק פראגא, ע"י ורשה¹³.

ומענין הספור על פגישתו של ה"חות דעת" עם ר' שלמה איגר, בנו של ר' עקיבא איגר, בורשה.

פעם בהיות החות דעת בורשה בא ר' שלמה איגר לקבל את פניו. הדבר היה בערב יו"ט, אחד הרגלים. אמר ר' שלמה איגר : חז"ל אמרו חייב אדם לקבל פני רבו ברגל ועוד אמרו : חייב אדם לטהר את עצמו ברגל (ר"ה טז) :), וכשם שהמאמר השני יכון רק על ערב הרגל, שהרי צריכין להכנס לרגל כטהורים, כך גם המאמר הראשון, לקבל פני רבו, יכון על ערב הרגל. ועל כן לא המתין לחג ובא לקבל את פניו

בערב החג. השיב על כך החות דעת בדרך חדוד: באמת כונת חז"ל היא שחייב אדם לקבל פני רבו ברגל עצמו, וזה מדובר במי שהוא רב, אבל מי שלא הגיע למדרגת רב והוא נקרא בשם "ערב-רב", איש כזה צריכים לקבל פניו בערב הרגל¹⁴.

בזמן שהוא היה לר' שלמה איגר דין תורה לפני החמדת שלמה עם גיסו בענין עזבון חותנו ר' ישראל צנצמינר המנוח. גם ה"חות דעת" ישב בדין תורה זה יחד עם ה"חמדת שלמה"¹⁵. גם עם הגאון בעל "ישועות יעקב" אב"ד לבוב ובנו ר' מרדכי זאב שאף הוא היה גאון חי ה"חות דעת" בידידות גדולה, ובכל פעם שנודמן לעיר לבוב סר לביתו של הגאון הנ"ל, והיו שלשתם מגלגלים בדברי תורה. פעם אמר לפניהם אחד מחידושי שחידש אז ואשר טרם כתב אותו בספר. הגאון מלבוב ובנו נהנו מאד מהחידוש הזה. אז הוסיף ואמר: "דעו מה רבה חבתכם עלי! על ידי זה שאמרתי לכם עתה חידוש זה, אפסיד נתח טוב לכתוב בחידושי, כי כן דרכי: מה שאני אומר אין אני כותב. ורק משום שגדול ויקר כבודכם בעיני ותרתי על זאת"⁶¹.

ופעם בבואו לבקר את ה"ישועות יעקב" מצא אותו ואת בנו ר' מרדכי זאב עוסקים בשאלת עגונה. השאלה היתה קשה מאד והגאון מלבוב עם בנו שמחו מאד לקראת אורחם הגאון מליסא והציעו לפניו את השאלה. הזמינוהו ללון בביתם, יחדו לו חדר מיוחד והעמידו משמש על פתחו לשרתו כל הלילה. בטרם נכנס אל חדרו לקח עמו הגאון מליסא את גליון השאלה לעיון ואת המשמש שלח להביא לו בקבוק "מעד" (מי-דבש). בבקר כאשר ר' מרדכי זאב, בנו של הגאון מלבוב, השכים לקום שמע מפי המשמש כי הגאון מליסא עדיין ישן וכי

בלילה ששה בקבוק "מעד" חזק. העלה ר' מרדכי זאב ספק בדעתו שהגאון מליסא אולי כלל לא עסק בשאלה החמורה. אולם מה נשתומם כאשר נכנס בלאט לחדר בו ישן האורח וראה על השלחן גליון כתוב משני עבריו. לקח את הגליון והביאו אצל אביו הבעל "ישועות יעקב" וכאשר עיינו בו יצאו שניהם במחול מרוב שמחה, כי הגאון מליסא בירר את השאלה בעמקות ובחריפות נפלאה. כאשר קם הגאון מליסא משנתו אמר אליו הגאון מלבוב: "אמנם ידענו כחו הגדול של הגאון מליסא, אבל שיכול הוא לברר דין חמור כזה לאחר שתית בקבוק "מעד" חזק — זאת לא ידענו". השיב להם: והרי גמרא מפורשת (יומא ע"א). "הרוצה לנסך יין על גבי המזבח" — כלומר הרוצה להשיג ולהבין איך היו מנסכים נסכים על גבי המזבח ובכל זאת היה שם תמיד יבש — "ימלא גרונם של תלמידי חכמים יין", ישתו כמה שישתו ובכל זאת תהא מחשבתם צלולה וזכה לכוון להלכה¹⁷.

מסופר: פעם כשהיה ה"חות דעת" בלבוב לאסוף כסף לדבר מצוה, סר לבקר את ידידו הגאון האב"ד דשם. כאשר נפרד ויצא ליוהו ה"ישועות יעקב" עד פתח הבית וצויה על בנו ר' מרדכי זאב, ללות את האורח החשוב. כאשר הלכו שניהם אמר ה"חות דעת" אל ר' מרדכי זאב כי כבר יצא ידי חובתו. אולם ר' מרדכי זאב המשיך ללכת עמו עוד כברת דרך. עמד ה"חות דעת" ואמר: "אביך הגאון ציוך ללוותני, אבל אני איני יודע לכבוד מי, האם לכבוד תורתו או לכבוד העיר ליסא. תמיהני! אם לכבוד תורתו, הרי בשנים שעברו בהיותי צעיר לימים היתה תורתו מרובה מאשר עתה ואז אביך לא ליוני. מסתבר שלא לכבוד תורתו אלא לכבוד העיר ליסא שנתמנית

שם לרב ציוך ללוותני, בין כך וכך כבר יצאת ידי חובתך די והותר¹⁸.

וכאשר בא לבראד אל בית דינו של ר' שלמה קלוגר כדי לתת גט לאשתו, לא רצה ר' שלמה קלוגר להיות מסדר הגט, כדי שלא לפנות אל ה"חות דעת" בלשון "אתה" כפי שהדין מחייב ועל כן מסר את סדור הגט להדיין שלו והוא בעצמו יצא מן החדר כדי שלא להיות נוכח בשעת מעשה. ובמשך זמן שהותו של החות דעת בבראד לרגל הגט לא חדלו שני הגאונים מלפלפל בדברי תורה. ר' שלמה קלוגר בקש אז מאת ה"חות דעת" לתת הסכמה על ספרו "מי נדה" אולם החות דעת השיב לו ברוב ענותנותו: "כבודו אינו צריך לדידי ולדכוותי והמפורסם אינו צריך ראייה"¹⁹.

בשנת תק"ץ קרה דבר אשר הרעיש אז את כל העולם הרבני. ר' שלמה קלוגר התיר עגונה אשר רבנים אחרים התנגדו להיתר ויצאו חוצץ נגדו במחלוקת גדולה. אז פנה ר' שלמה קלוגר אל שבעה גאוני הדור והם: החות דעת, הישועות יעקב ובנו, ר' עקיבא איגר החמדת שלמה החתם סופר ועוד כי יחוו את דעתם בענין ההיתר הזה. וכולם הסכימו עם ר' שלמה קלוגר להתיר את העגונה. כל המו"מ והשו"ת של שבעת גדולי התורה נדפסו בקונטרס מיוחד בשם "שבעה עינים". על כי שבעה גאונים השתתפו בהיתר זה. ותשקוט המחלוקת. החות דעת היה אז אב"ד סטרי. וכאשר נפטר החות דעת בתקצ"ב הספידו ר' שלמה קלוגר. ההספד הזה נדפס בשם "עין דמעה"²⁰.

גם בשו"ת ה"נודע בשערים" להגאון דוב בעריש אשכנזי אב"ד לובלין שהיה אף הוא ניין ונכד ל"חכם צבי" מביא

תשובה של החות דעת (סי' כ"ח סעיף לא) : "והנה הסכים ע"י שאירי הגאון מליסא ז"ל שדעתו נוטה לאיסור אך כי תשובתו נאבד ממני ע"י שמשמשו בה ידיים לעיין בתשובתו רק קצת דברים אשר העתקתי תיכף שהגיעו הדברים מצאתי. אמרתי פה להעתיק ואכתוב מה שנ"ל לדון בזה וזו לשון הגאון ז"ל אות באות ממה שנשאר תחת ידי וכו'".

מכל הדברים הללו רואים אנו שה"חות דעת" היה אחד המשיבים הגדולים בדורו, אלא שהרבה מתשובותיו נאבדו. השאר טרם רוכזו בספר אחד והן מפוזרות בתוך שו"ת של גדולי דורו.

נכדו הגאון ר' אברהם תאומים רצה לאסוף את כל שאלות ותשובות של הרב מליסא כפי שהוא כותב בהקדמה לספר נחלת יעקב "ולא נשאר בידו שום העתק מתשובותיו ושמעתי מפי קדשו שהיו לו געגועים על זה לעת זקנתו, על כל איש ישראל אשר נמצא בידו העתק מתשובות רבינו זצ"ל יהי' זאת חסדו עם בית ישראל לשלחו לידי ואקבענה בדפוס איה"ש". אולם הדבר לא יצא לפועל.

פ ר ק ח

דרכו באגדה

בראשית טו, יג : "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועננו אותם ארבע מאות שנה". שלשה דברים נאמרו כאן : זרות — גר יהיה זרעך, עבדות — ועבדום, ענוי ע"י עבודה

קשה "וענו אותם" כנגד שלושה סוגי אנשים בין בני ישראל במצרים. שבט לוי שלא עבדו עבודת פרך במצרים הם סבלו רק מן הזרות שהיו זרים בארץ נכריה. שוטרי בני ישראל סבלו בעיקר מעבדות וסתם יהודים סבלו מעינוי בחומר ולבנים.

בראשית יח ד: "יקח נא מעט מים ורחצו רגליכם". וברש"י "כסבור שהם ערביים שמשתחווים לאבק רגליהם והקפיד שלא להכניס עבודה זרה לביתו". ויש להקשות: אם אמנם חשבו את האבק להם לאלוה כלום לא נמצא אבק באהליו של אברהם אבינו, ויכלו להשתחוות לו ומה הועילה רחיצת רגליהם? אלא שיש להבין את הדבר על פי מה שאמר הרמב"ם שרגל הוא שם נשאל לסיבה שסיבה נקראת רגל כמו "ויברך אותם לרגלי" פירושו בסיבתי. וזוהי הכונה כאן: ישנם שמאמינים ואומרים כי הסבה היא המסבבת את כל הדברים. אמר להם אברהם שאמונתם זו בכח הסבה הוא "אבק פורח" ועל כן אמר להם "רחצו רגליכם" כלומר הטהרו מאמונת שוא זו כי אין ממש בסבה בלי עזרה מאת הקב"ה.

בראשית כד, לג: ויישם לפניו לאכול ויאמר לא אכל עד אם דברתי דברי". ומדוע לא רצה לאכול לפני שדבר? אלא שהגמרא אומרת (סנהדרין נב:) למה דומה תלמיד חכם לפני עם הארץ? בתחלה דומה לקיתון של זהב, סיפר הימנו דומה לקיתון של כסף נהנה ממנו דומה לקיתון של חרס". לכן לא רצה אליעזר להנות ולאכול כדי שלא יהא בעיניהם כקיתון של חרס.

שמות יב, יג: "ולא יהיה בכס נגף למשחית בהכתי בארץ מצרים". ובמכילתא בא פ"ז "בהכתי בארץ מצרים אינו הווה

אבל הוזה לאחר זמן". ויש להבין את דברי המכילתא עפ"י מה שאמרו חז"ל שבליילה זה אף מי שהגיע זמנו למות מבני ישראל לא מת, כדי שלא יאמרו המצרים כי גם בבני ישראל נגף המשחית. וזאת מדגישה המכילתא "אינו הוזה" המיתה בשביל ישראל בשעת מכת מצרים, אבל "הוזה לאחר זמן" בעתיד.

שמות יב, כג: "ועבר ה' לנגף את מצרים וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות ופסח ה' על הפתח ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגף". וכבר הקשו המפרשים: למה אומר הכתוב "ולא יתן המשחית" והרי מכת בכורות היתה ע"י הקב"ה בעצמו ולא ע"י שליח? אלא שהיה כאן עוד נס יוצא מדרך הטבע. בני ישראל מנו כידוע כמה פעמים ששים רבוא ועל פי דרך הטבע בהמון רב כזה היו צריכים להיות גם מקרי מות כרגיל ועשה הקב"ה נס שבאותו לילה לא מת שום איש מישראל אפילו מאותם שהגיע זמנם למות. וכל זאת כדי שלא תשמע צוחה בשום בית מישראל ולכך כתוב ולא יתן המשחית".

שמות יג, יט: "ויקח משה את עצמות יוסף עמו כי השבע השביע את בני ישראל וגו'". וכבר הקשה האלשיך הקדוש מדוע לא נכתב הפסוק הזה בפ' בא המספרת ביציאת מצרים, כי שם מקומו יפה ולא כאן בפרשת בשלח? אבל בעצם אין קושיא כי הפסוק הזה מתישב יפה עם שני הפסוקים שלפניו בפרשה זו "ולא נחם אלקים דרך ארץ פלשתים וגו' כי אמר אלקים פן ינחם העם בראותם מלחמה ושבו מצרימה ויסב אלקים את העם דרך המדבר". ראה הקב"ה שבני ישראל

מסופקים בנבואת משה, וחשש שמחמת חוסר אמונתם, בראותם מלחמה יחשבו כי לא מאת הקב"ה יצאו הדברים ולכן ירצו לשוב מצרימה.

והנה גם הפסוק הזה „ויקה משה את עצמות יוסף עמו כי השבע השביע את בני ישראל" מורה את גודל הספק שבלבם שמא לא הגיעה שעתם לצאת ממצרים, שאילו לא היו מסופקים והיו מאמינים שהגיעה השעה היו הם צריכים לקחת עמם את עצמות יוסף ולא משה, כי אותם השביע יוסף להעלות את עצמותיו עמם ממצרים.

שמות טו, ב: „זה אלי ואנוהו אלהי אבי וארממנהו". עד עתה לא היו בני ישראל ראויים שהקב"ה ייחד שמו עליהם, והיו קוראים לו „אלהי אבי" אולם מעתה הם יכולים לקרא לו בשמו „זה אלי ואנוהו" כתרגומו „ואבני ליה מקדש" ואנוהו — אע"פ לו נזה, מדור, שידור עמי בקביעות בבית המקדש.

שמות יח א: „וישמע יתרו וברש"י „מה שמועה שמע ובא? קריעת ים סוף ומלחמת עמלק". מה ראה רש"י לפרש כך, והלא בכתוב עצמו נאמר „כי הוציא ה' את ישראל ממצרים"? אלא שקשה היה לרש"י הכתוב „את כל אשר עשה אלקים למשה ולישראל עמו", מדוע כלל הכתוב גם את משה ביציאת מצרים והלא משה לא היה כלל בגלות מצרים? אלא שיש להבין כך: חז"ל אמרו על הכתוב „גוי מקרב גוי" דהיינו „הללו עובדי ע"ז והללו עובדי ע"ז" אבל לא כל ישראל היו עובדים ע"ז. על חלק מהם נאמר „לא שינו את שמם ולא לשונם", וכן נאמר „שהיו בני ישראל גדורים בעריות" ועל עמרם נאמר „שהיה תופס ישיבה". אם כן, היו איפוא שתי כתות בישראל בשבתם

במצרים: האחת של צדיקים גמורים והאחת של עובדי ע"ז שעליהם נאמר "גוי מקרב גוי". את הכת של הצדיקים הוציא הקב"ה ממצרים בזכות צדקותם הם ואת זאת מדגיש הכתוב "את אשר עשה אלקים למשה ולישראל עמו", כלומר, עשה הקב"ה רק בשביל משה וישראל שהם עמו, היינו הצדיקים, ולא בשביל השבועה לאבות. ואלה לא נכללו בשבועה וזהו שמדגיש הכתוב "כי הוציא ה' את ישראל ממצרים", היינו לא רק "גוי מקרב גוי" אלה עובדי ע"ז, שהוציאם בזכות האבות שנשבע להם, אלא שאת "ישראל" אלה הצדיקים, הוציא בזכות עצמם. שמות יח, י: "ויאמריתו ברוך ה' אשר הציל אתכם מיד מצרים וגו' אשר הציל את העם הזה מתחת יד מצרים". למה כפל הציל "אתכם" וגם הציל את העם הזה? אלא הכוונה היא לשתי כתות יוצאי מצרים: "אתכם" אלה בני ישראל הצדיקים, ו"את העם הזה" אלה הערב רב.

שמות יח, טז: "כי יהיה להם דבר בא אלי ושפטתי בין איש ובין רעהו". מתחיל בפניה לרבים "להם" וגומר ביחיד "בא" ועוד מדוע בלשון עתיד "כי יהיה", ולא בלשון הווה "כי יש להם"? והתירוץ הוא: בהיותם במדבר לא היו להם שום דין ודברים בין אחד לחברו, כי אכלו מן ומלבושיהם גדלו עמהם ולא עסקו במשא ומתן. וכל זה לא נאמר אלא על העתיד כאשר יבואו אל הארץ ושם יהיו להם משפטים איש עם רעהו וידוע שמשפטי אלקים הם מאד עמוקים ואף יהושע בן נון התקשה בשלש מאות הלכות רק משה רבנו כאשר היה לו ספק בדבר באה אליו הנבואה כמו שאמר "עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם" (במדבר ט, ח) וזהו שאמר הכתוב "כי יהיה להם דבר", הכונה לעתיד כאשר יכנסו לארץ ויהיו מסופקים באיזה דבר.

אזי "בא אלי" תבא אלי הנבואה ואני אסביר להם ואתיר להם את ספקותיהם.

שמות יט, כא : ויאמר ה' אל משה רד העד בעם פן יהרסו אל ה' לראות וגו' ויאמר משה אל ה' לא יוכל העם לעלות אל הר סיני כי אתה העידות בנו וגו' ויאמר אליו ה' לך רד ועלית אתה ואהרן עמך. וברש"י "לך רד והעד בהם שנית שמזרזין את האדם קודם מעשה וחוזרין ומזרזין אותו בשעת מעשה". וקשה: מדוע חזרת האזהרה שלש פעמים, כי כבר בפסוק י"ב נאמר: "והגבלת את העם סביב לאמר השמרו לכם עלות בהר וגו'" ? אלא יש להבין כך: בתחלה הזהיר הקב"ה "והגבלת את העם", אפילו משה ואהרן אל יעלו, לכן כשחזר ואמר למשה "רד העד בעם" ענה משה "לא יוכל העם לעלות וגו' אל הר סיני כי אתה העידות בנו לאמר הגבל את ההר", אם גם משה ואהרן חייבים בהגבלה העם ממילא לא יעלה. על כך חזר ואמר הקב"ה למשה "לך רד ועלית אתה ואהרן עמך", כלומר, מכיון שאתה ואהרן עולים אל ההר יחשוב העם שגם הם יכולים לעלות, על כן צריך אתה להזהירם, שאף על פי שאתה ואהרן עולים, אל יהרסו הם לעלות.

שמות כג, כ : "הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך בדרך וגו' השמר מפניו ושמע בקולו אל תמר בו כי לא ישא לפשעכם". שתי קושיות כאן, האחת: מה ענין נשיאת פשעים אצל מלאך, הלא השם הוא נושא עון ופשע? ושנית, בפ' תשא (שמות לג, ב) כאשר אמר הקב"ה "ושלחתי לפניך מלאך וגרשתי את הכנעני" עמד משה ובקש "אם אין פניך הולכים אל תעלנו מזה" (שם פסוק טו). ומדוע כאן כשאמר לו "הנה אנכי שולח

מלאך לפניך" לא בקש משה שהקב"ה בעצמו יכניסם לארץ? והתירוץ הוא: כאן מדגיש הכתוב "אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך", לשמרך שלא תחטא, למען אוכל להביאך אל המקום אשר הכינתי. אמנם מלאך זה לא היה מונע אותם שלא לחטוא כלל, כי אי אפשר לבטל את הבחירה באדם, אלא דומה הדבר למי ששולח את בנו הקטן בדרך ושולח עמו מישהו גדול להזהירו בכל פעם "זאת לא תעשה", ומזה תזהר וכד'. על כן מזהיר הכתוב "השמר מפניו ושמע בקולו", כי לא יסבול להיות עמכם בחטאכם, "כי שמי בקרב". ואם לא יהיה עמכם שומר להזהירכם מחטא, יגרמו עוונותיכם שלא תזכו לעלות אל המקום אשר הכינתי. וכיון שזו הבטחה טובה לא בקש משה לבטלה. אבל בפ' תשא המלאך נשלח ללחום את מלחמתם לגרש את הכנעני וכאן בקש משה שהקב"ה בעצמו ילך עמהם, שאם אין הקב"ה לוחם מלחמתם לשוא כל עמלם.

שמות לה, א: "ויקהל משה את כל עדת בני ישראל וגו'. למה נאמרה מלאכת המשכן בפרשת ויקהל דוקא? אלא שיש להבין כך: הקדושה היא שרש האחדות, והטומאה שרש הפירוד. מכיון שבפרשה שלפניה (כי תשא) מדובר בחטא העגל שעל ידו הגבירו בני ישראל את כח הטומאה, שהוא שרש הפירוד, על כן עכשיו כשבאו לעשות המשכן, שהוא שרש הקדושה, היו צריכים לשוב ולהתאחד וזהו "ויקהל משה וגו'".

שמות לה, א: "ויקהל משה את כל עדת בני ישראל וגו' ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי יהיה לכם קדש". וברש"י "ששת ימים הקדים להם אזהרת שבת לציווי מלאכת המשכן לומר שאינו דוחה את השבת". הקשה האלשיך למה

מלאכת המשכן לא תדחה שבת כמו הקרבנות שדוחים שבת?
 ויש להוסיף על קושית האלשיך עוד קושיה: למה לא נאמר
 "תעשה" בלשון ציווי, אלא "תעשה" בגוף נסתר שמשמעו
 המלאכה מאליה תעשה? התירוץ הוא: כי הקרבנות הם מעשה
 בני אדם והם חשובים אצל הקב"ה כל כך עד שהם דוחים
 שבת. אבל מלאכת המשכן שהוא מעשה ה', כמו המנורה
 שנעשתה מאליה שהשליך אותה לתוך האש ויצאה המנורה
 כדכתיב "תעשה המנורה" וכן כל מלאכת המשכן נעשתה
 מאליה, על פי ה' כי לא היה בכחם של בני אדם לעשותה
 והקב"ה הוא שקבע את יום השבת כיום מנוחה ולכן מעשה
 ה' אינו דוחה שבת. וזהו שכתבה התורה "תעשה מלאכה" —
 מלאכת המשכן נעשתה מאליה.

ויקרא כו, מב: "וזכרתי את בריתי יעקב ואף את בריתי יצחק
 ואף את בריתי אברהם אזכר". וברש"י "למה נמנו אחרונית
 כלומר כדאי הוא יעקב הקטן, ואם אינו כדאי הרי יצחק עמו,
 ואם אינו כדאי הרי אברהם עמו שהוא כדאי". ויש להקשות
 על רש"י: יעקב שהוא בחיר האבות איך אפשר לומר עליו
 "אינו כדאי"? אלא יש להבין כי הכוונה היא כדרך שפירש
 רש"י במקום אחר את הכתוב זכור לאברהם ליצחק ולישראל
 עבדיך (שמות לב, יג) "אם לשרפה הם זכור לאברהם שמסר
 עצמו להשרף עליך באור כשדים, אם להריגה זכור ליצחק
 שפשט צוארו לעקידה, אם לגלות זכור ליעקב שגלה לחרן".
 ועל כן שואל רש"י כאן "למה נמנו אחרונית", כלומר, למה
 מתחיל ביעקב ולא באברהם? ומסביר שהכתוב מתחיל מן
 הענש הקל, גלות, שבו נענש יעקב. "ואם אינו כדאי" —

פירושו: אם לא תספיק זכותו של יעקב להגן על ישראל, כי ענשו היה קל, תצטרף זכותם של יצחק ושל אברהם שנתנסו בענשים קשים יותר.

במדבר א, נד: „ויעשו בני ישראל ככל אשר צוה ה' את משה כן עשו“. למה כפל הלשון „ויעשו — כן עשו“? ובכלל הרי מדובר כאן במעשה הלויים במשכן ולמה נאמר ויעשו בני ישראל? אלא שהכתוב משמיענו שאף עשייתם של לויים מתיחסת על ישראל, כיון שמפרנסים אותם בממונם, במעשרות שמפרישים להם. לכן כפל הלשון את עשייתם של ישראל פעמיים, שכולל גם עשיית הלויים כאילו נעשתה ע"י ישראל.

במדבר טז, ט: „המעט מכם כי הבדיל אלהי ישראל אתכם מעדת ישראל להקריב אתכם אליו לעבד את עבודת משכן ה' ולעמד לפני העדה לשרתם וגו' ובקשתם גם כהונה“. והלא ידוע כי דרך אנשים כן, מי שיש לו מנה רוצה מאתים, ומדוע באמת הכהונה לאהרן ובניו ולא לקרח ובניו? אמרו חז"ל מפני מה היו בני לוי המועטים שבכל שבטי ישראל? מפני הארון שהיה מכלה בהם על חטא הקטן ביותר. וזהו שאמר משה לקרח ועדתו: „המעט מכם“, זה שאתם מועטים מכל השבטים, הרי זה רק בעבור שהבדילכם ה' לעמוד לפניו ואינכם יכולים לעמוד בזה והוא מדקדק אתכם כחוט השערה, „ובקשתם גם כהונה“?

במדבר כד, יד: „ועתה הנני הולך לעמי לכה איעצך אשר יעשה העם הזה לעמך באחרית הימים“. וברש"י „מה לך לעשות ומה היא העצה אלהיהם של אלו שונא זמה הוא“. וקשה, עיקר העצה חסר מן הכתוב ומהו הקשר שבין „לכה

איעצך" לבין "אשר יעשה העם הזה לעמך" ? אלא שיש להבין כונת הפסוק הזה כך : אלמלא חטאו בני ישראל בשטים על פי עצת בלעם, היו זוכים לעלות למדרגה העליונה והיתה נבואתו של בלעם שנבא על ישראל מתקיימת מיד. וזהו שאמר בלעם לבלק "לכה איעצך" — אתן לך עצה אשר על ידה כל אותן הנבואות אשר נבאתי עליהם לא תתקיימנה מאחר שבני ישראל יחטאו בזנות על פי עצתי ואלהיהם של אלו שונא זמה הוא ועל כן לא תתקיימנה כל הברכות שברכתים עד "אחרית הימים".

דברים ז, ז : "לא מרבכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם כי אתם המעט מכל העמים". וקשה, איך יעלה על הדעת שבגלל היותם הרוב יחשוק ה' בהם ואמרו חז"ל שהקב"ה חזר עם התורה על כל אומה ולשון ולא רצו לקבלה : זה מפני "לא תרצח" וזו מפני "לא תנאף". ומי היה השליח אל האומות? בודאי הכונה שחזר בשכלו על כל האומות ובכל אחת מהן מצא דבר שלא יוכלו לעמוד בו. אמנם אילו היה משגיח בעמים בכולם ביחד, בכללותם, היה אפשר שתתקיים התורה בידיהם. בעם ישראל השגיח בכללותם ולא בפרטים וזהו שאמר "לא מרבכם מכל העמים" לא משום שבכם מצא רוב הראויים לקבל את התורה ולקיימה, "כי אתם המעט מכל העמים", כנגד כל העמים בכללות אתם המועט, אלא "כי מאהבת ה' אתכם", כולל את כולכם, ועושה מכם כלל אחד, אבל באומות אחרות אינו כוללן ומפריד כל אחת לחוד.

דברים טו, ד : "אפס כי לא יהיה בך אביון". ולפניו בפסוק א' "שמט כל בעל משה ידו וגו' לא יגש את רעהו ואת אחיו כי

קרא שמטה לה'". כל האזהרות שנאמרו בשמיטת חובות הן רק בזמן שאין בני ישראל עושין רצונו של מקום כדברי רש"י כאן "בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים". ואם אין אביונים ממילא אין לוויים זה מזה ולא צריכים לעבוט. ועל כן פרושו של "אפס כי לא יהיה בך אביון" — השתדל לעשות רצונו של מקום ואז לא יהיה בך אביון ואז "לא תעבט".

דברים טז, יח: "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שטריך". המלה "לך" נראית כאן כמיותרת, אלא שיש להבינה כמו שפירש רש"י את הפסוק "לך לך מארצך וממולדתך" (בראשית יב, א) "להנאתך ולטובתך". וגם כאן רוצה התורה להדגיש כי מנוי שופטים ושוטרים הוא לטובתך ולהנאתך וכמו שפירש רש"י גם בפסוק כ' כאן למען תחיה וירשת את הארץ "כדאי הוא מנוי הדיינים הכשרים להחיות את ישראל ולהושיבן על אדמתן".

דברים יח, יד: "כי הגויים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קסמים ישמעו ואתה לא כן נתן לך ה' אלהיך". לכאורה היה צריך לומר "ואתה לא כן צוה ה'", ומה פירוש "לא נתן לך" אלא יש להבין כך: הגויים נתונים תחת המזלות ועל כן ישמעו אל המעוננים והקוסמים היודעים בכוכבים ובמזלות, אבל "אתה לא כן נתן לך", ישראל אינו נתון תחת המזל, ועל כן אין לו שייכות למעוננים ולקוסמים.

דברים כח, א: "והיה אם שמעו תשמע בקול ה' אלהיך לשמור לעשות את כל מצותיו וגו' ובאו עליך כל הברכות האלה והשיגך כי תשמע בקול ה' אלהיך". ולמה שוב "כי תשמע"

והלא כבר אמר "אם שמע תשמע" ? ומה פירושה של "והשיגך"? והלא כבר אמר "ובאו עליך" ? אלא שבא הכתוב להשמיענו שכל הטובות שבעולם הזה אינן שכר מצוה מפני "ששכר מצוה בהאי עלמא ליכא" על כן כל הטובות שבעולם הזה אינן אלא למען יוכלו ישראל לקיים התורה ומצוות בנחת ובריוח ושיוכלו ללמוד בהרחבת הדעת, וזהו שאמר "ובאו עליך כל הברכות והשיגך כי תשמע" כונתו "כי" למען תוכל לשמוע למצוותי, ולא יהיה לך דבר המטרידך למנוע קיום תורה ומצוות

דברים לב, ה: "שחת לו לא בניו מומם דור עקש ופתלתול הלא הוא אביך קונך". כרגיל אם הבן חוטא הריהו מחלל כבוד אביב ככתוב "את אביה היא מחללת (ויקרא כא, א). וזהו מה שמדגיש הכתוב כאן: אם אתם משחיתים והולכים בדרכים עקלקלות אין זה חילול כבודו יתברך כי הוא לא אביכם מולידכם, כי אם קנה אתכם לו לבנים. ואין דומה אב המוליד בנו למי שקונה לו בן ומגדלו, ואם הבן הזה אינו הולך בדרך הישר אין זה גנאי לקונהו. כך גם הבורא יתברך "הלא הוא אביך קונך", אין הוא אב לישראל יותר מלשאר עמים, הוא רק קנה את האבות לו לבנים משום שהיו צדיקים וקרא להם בניו, אבל "דור עקש ופתלתול" אינם בניו, והמום תלוי בצוארם.

דברים לג, ו: "יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר". מדוע התפלל על ראובן דוקא שלא ימות? חז"ל אמרו שבשביל שאמר אברהם "במה אדע כי אירשנה" (בראשית ט, ח) נגזר על ישראל גלות ארבע מאות שנה. ובאמת קשה, הלא בחטאינו

הגדולים גלינו מארצנו ולא בגלל חטאו של אברהם אבינו?
אלא יש להבין כך: אברהם חטא רק מעט אבל מחטאו זה נמשך
ונתרבה חטאם של זרעו מדור לדור עד שרבו חטאינו וגלינו
מארצנו. ולכן בקש משה רבינו רחמים על ראובן שהיה בו
חטא בלהה והיה ירא פן תתרבה הזוהמה מחטא זה אצל שבטו
עד כי יכלו כולם בחטאם ולא ימנה עוד בין השבטים: "ואל
ימות" במובן שלא יעדר ממנין השבטים. "ויהי מתיו מספר"
שיהיו בני שבט ראובן נמנים במספר השבטים.

משלי לא, כ: "כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון". אמר
הרב הליסא: בעניני צדקה צריכין להבחין איזהו עני שראוי
למתנה הגונה יותר, איזהו נצרך יותר וכדומה. כמו האצבעות
שביד אינן שוות, אצבע אחת גדולה מחברתה, כן בעניים האחד
עני מחברו. ועל כן כפל הכתוב לשונו "כפה פרשה לעני,
וידיה שלחה לאביון".

תהלים יז, ה: "תמך אשורי במעגלותיך בל נמוטו פעמי".
על דרך שנאמר בתנא דבי אליהו רבה, פרק כו "ואם
לא זכה אדם לבקש רחמים על דברי תורה שיכנסו לתוך מעיו
מכל מקום יבקש רחמים על אכילה ושתיה יתירה שלא יכנסו
לתוך מעיו". ומי הוא המבטל ביותר את האדם מלקבל דברי
תורה וקדושת ה' לתוך מעיו? הלא אלה הם התענוגים המותרים
כי המה ראשית לכל חטא, והמה מגשימים לב האדם ועל כן
עד שיבקש על דברי תורה שיכנסו לתוך מעיו יבקש רחמים
על אכילה ושתיה יתירה וממילא יהיה לך לב לקבל דברי
תורה. וכן הפירוש בכתוב שבתהלים "אשורי", שהם דברי
רשות תמוכים "במעגלותיך", בדרכי ה', היינו כיון שרואה

לקדש עצמו במותר לו ולתמוך גם את המותרות במעגלי ה' ובקדושה לכן "בל נמוטו פעמי", אינו בא לידי חטא כלל

ברכות ד: "מפני מה לא נאמר נו"ן באשרי? מפני שיש בו מפלתו של שונאי ישראל". והוא תמוה — אומר הרב מליסא — מה נשתנה מזמור זה מכל המזמורים שנאמרו באלפא ביתא ונאמר בהם נו"ן? ונראה לנו שהתירוץ הוא כך: חמש גאולות יש לישראל, — ד' גאולות מד' מלכויות, ומלחמות גוג ומגוג קודם ביאת משיח — וכנגדן אמר דוד חמשה ספרים בתהלים וכל ספר מתחיל בגלות ומסיים בגאולה. הספר הראשון מתחיל ב"למה רגשו גויים" ומסיים "ותציבני לפניך לעולם". ספר ב' מתחיל "היתה לי דמעותי" ומסיים יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו". וספר שלישי מתחיל מזמור לאסף "ואני כמעט נטיו רגלי" ומסיים "אדני נשבעת לדוד באמונתך". ספר רביעי מתחיל תפלה למשה "כי עלינו באפך ובחמתך נבהלנו" ומסיים "וקבצנו מן הגויים". וספר החמשי הוא נגד מלחמות גוג ומגוג ומסיים בתהלה לדוד על הגאולה השלימה ולכן אומר בראשית המזמור ובסופו "לעולם ועד" היינו, שלא יהיה אחריו שום קלקול. וכיון שנאמר בגאולה העתידה שלא תהא עוד נפילה אחריה, לכך לא נאמר נו"ן ב"אשרי יושבי" לרמז שלא תהיה אחר גאולה זו שום נפילה ח"ו.

ברכות ה: "ר' אליעזר חלש על לגביה ר' יוחנן וכו' אמר ליה אמאי קאי בכית אי משום תורה דלא אפשת שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים ואי משום מזוני לאו כל אדם זוכה לשני שלחנות" .. ורש"י פירש משום מזוני "שאינך עשיר" אומר הרב מליסא: מחמת שאתה רואה גודל

עניותך חושב אתה כי רבו עוונותיך? אל לך לחשוב כך, כי הוא רק משום שלא כל אדם זוכה לשני שלחנות.

ברכות ח: „גדול הנהנה מגיעו יותר מירא שמים“. יש להבין את כונת התנא כך: הנהנה מיגיעו, היינו מי ששמח ונהנה בעשית המצוה הריהו גדול ממי שעושה את המצוה מיראה, כי הנהנה מעשיית המצוה יש לו בעולם הזה וגם בעולם הבא, אבל העושה רק מתוך יראה ואינו נהנה מיגיעו זה אין לו שכר מצוה בעולם הבא, רק בעולם הזה נותנים לו שכרו.

שבת פח: „בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע יצתה בת קול ואמרה להן מי גילה לבני רז זה שמלאכי השרת משתמשין בו דכתיב ברכו ה מלאכיו גבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דברו“. כשם שהמלאכים אין להם כונה אחרת אלא לעשות רצון קונם, כך היו בני ישראל בזמן קבלת התורה נקיים מתאוה וכבוד וכל כונתם לא היתה אלא לעשות רצון הבורא וזהו שאמרו „נעשה“, העשייה שלנו תהא ש„נשמע“ לדבר ה'.

שבת קיב: „אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים“. לכאורה קשה מדוע נאמר בלשון ספק „אם“? אלא נראה שכונת הדברים היא: מי שמשיג ומבין בעצמו שהראשונים כמלאכים הריהו כבני אדם. אבל מי שמדמה את עצמו כאחד הראשונים וחושב שהראשונים הם כמותו, הריהו כחמור.

שבת קיח: „אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלין“. מדוע דוקא שתי שבתות? אלא הכונה היא ל„שבת“ ול„שמיטה“ שאף היא נקראת שבת. כי בעוון חילול שמיטה

ישראל גולים מארצם ככתוב "אז תרצה הארץ את שבתתיה" (ויקרא כו, לד) וכן בעון חילול שבת. ואלו הן שתי השבתות.

פסחים ג: "אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו וכו' שנאמר מן הבהמה אשר איננה טהורה". והוא תמוה שהרי כמה פעמים כתוב "טמאה" בתורה? וכבר פירש בעל המאור כאשר צריכה התורה להזהיר שלא יאכל מהן הריהי מגנה בתכלית המיאוס בכדי שיפרוש מהן ולא יאכל, אבל גבי נח שאינו אלא לסיפור בעלמא אין להוציא דבר מגונה מפיו".

יומא כב: "שאול באחת ועלתה לו, דוד בשתים ולא עלתה לו". וברש"י שם "שאול נכשל באחת ועלתה לו לרעה לקנסו מיתה לבטל מלכותו. ודוד נכשל בשתים ולא עלתה לו לרעה". וכך הוא הדין, כי שאול חטא במשפט המלוכה ולכן ניטלה ממנו המלוכה, אבל דוד חטא בענינים שאינם ממשפט המלוכה, לכן לא ניטלה ממנו המלוכה, אלא נענש בענשים אחרים.

יומא פז: "כי הוה חזי אמבוהא אבתריה אמר הכי אם יעלה לשמים שיאו כגללו לנצח יאבד". "כגללו" יש לפרש "בגללו", כלומר עבורו, והכוונה היא אם יחשוב שהכבוד שנעשה הוא בשבילו ושהוא ראוי לכך, כי אז יאבד לנצח.

סוכה נב: "יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו". ומפני מה אין אדם מרגיש בו שעומד עליו להמיתו? אלא זה שאינו מרגיש הוא כבר הרוג ומת.²

סוטה מט: "משמת רבי בטלה ענוה, אמר ליה רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה דאיכא אנא". וקשה, עניו כרב יוסף ישבח את

עצמו ויאמר על עצמו שהוא עניו? ועוד קשה, הלא היו בין התנאים עוד ענוים מלבד רבי, ומדוע מדגישה המשנה "משמת רבי בטלה ענוה"? אלא הכונה היא שמרבינו הקדוש אפשר ללמוד שאין לו לאדם להתגאות לא בעשרו ולא בחכמתו, כי אצל רבינו הקדוש היו תורה וגדולה במקום אחד היה עשיר גדול כמו שהגמרא מספרת (בבא מציעא פה.) ששומר סוסיו היה עשיר יותר "משבור מלכא", והיה נשיא בישראל ויחד עם כל אלה היה בעל יסורין גדול ובשעה שיצא לנקביו היו שומעים את אנחותיו במרחק שלשה מילין. וכן אצל רב יוסף. גם אצלו מצינו תורה וגדולה במקום אחד: גם הוא היה נשיא כמו שאמרו חז"ל "משמת רבא מלך רב יוסף" וגם הוא היה בעל יסורין גדול, היה סגי נהור וסומא נחשב כמת, ועוד כשחלה ושכח תלמודו היה בכל פעם אביי מזכירו ואומר לו: "רבי לא כך שנית", ואין לך צער ושפלות גדולים מאלה. וזה שאמר "לא תיתני ענוה דאיכא אנא", לא התכוין לומר דברי שבח על עצמו, אלא כונתו היתה: "אף אני בעל יסורין כמו רבי, וגם ממני יכולים ללמוד שאין לו לאדם להתגאות לא בגדולה ולא בחכמה.

רבא מציעא פה: "מאי דכתיב על מה אבדה הארץ דבר זה אמרו חכמים ולא פירשוהו, אמרו נביאים ולא פירשוהו, עד שפירשה הקב"ה בעצמו שנאמר ויאמר ה' על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם וכי' שלא ברכו בתורה תחלה". לכאורה אבדה הארץ מפני שעברו עבירות גדולות: עבודה זרה, גלוי עריות ושפיכות דמים, אבל הקושיא "על מה אבדה הארץ" היא איך באו לידי עבירות גדולות שבגללן נתחיבו אבדת

הארץ? ועל כך משיב הקב"ה בעצמו "על שלא ברכו בתורה תחלה", ברכו — פירושו חשיבות, לא נחשב אצלם לימוד התורה, ומפני שזנחו את לימוד התורה באו לידי עבירות גדולות.

בבא בתרא ט: "בזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל וסקלו ומתכפר לו עכשיו שאין בית המקדש אם עושין צדקה מוטב, ואם לאו באין אומות העולם ונוטלין בזרוע ואף על פי כן נחשב להם לצדקה שנאמר "ונוגשין צדקה" (ישעיה ס). תמוה, והלא הגמרא (שם ע' ב') אומרת: "מאי דכתיב ויהיו מוכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם (ירמיה יח, כג) אמר ירמיה לפני הקב"ה, רבש"ע אפילו בשעה שכופין את יצרן ומבקשים לעשות צדקה לפניך, הכשילים בבני אדם שאינן מהוגנין כדי שלא יקבלו שכר" ומדוע מדגישה הגמרא (שם ע' א) שאפילו בשעה שנותנים מסים לאומות העולם נחשב להם לצדקה? אלא יש להבין שעל ידי המסים שנוטלים מהם בעיקר מן העשירים עושים בזה צדקה עם עניי העם, שפוטרים אותם מן המס*.

בבא בתרא י: "כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובד אלילים", כי אילו היה מאמין שהכל בא מן הקב"ה היה נותן צדקה, כמו שאמרו חז"ל "תן לו משלך שאתה ושלך שלו". ומה שאדם מעלים עיניו מן הצדקה זהו מפני שחושב: כוחי ועוצם ידי עשה לי את כל החיל הזה" ולכן הוא חשוב כעובד עבודה זרה.

סנהדרין קז: "בקש דוד לעבוד עבודה זרה שנאמר ויהי

(*) וכן במהרש"א כאן "מפני שעכו"ם נוטלין מן העשיר תחת העני".

דוד בא עד הראש (ש"ב, טו) ואין ראש אלא עבודה זרה וכו' והנה לקראתו חושי הארכי קרוע כתנתו ואדמה על ראשו. אמר לו לדוד: יאמרו מלך שכמותך יעבוד ע"ז? אמר לו: מלך שכמותי יהרגנו בנו? וכו' אמר: מאי טעמא קנסיבת יפת תואר? א"ל: יפת תואר רחמנא שריה.. א"ל: לא דרשת סמוכין דסמיך ליה כי יהיה לאיש בן סורר ומורה כל הנושא יפת תואר יש לו בן סורר". שואל הרב מליסא: האמנם יבקש דוד המלך לעבוד ע"ז בשביל שבנו רוצה להרגו? אלא שיש להבין כאן עבודה זרה כדרך שאמרו חז"ל (ב"ב קי.): "לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה לו ואל יצטרך לבריות". וכבר אמר הבעל עקידה בפ' שופטים כי שלש כתות ישנן בבני אדם. בני הכת האחת, הקב"ה בעצמו משגיח עליהם ונותן להם כל צרכם, כגון אנשים מסוגו של ר' שמעון בן יוחאי וחבריו שהם מאוכלי שלחן מלך מלכי המלכים הקב"ה. בני הכת השנייה, עליהם בעצמם לחפש את פרנסתם על ידי השתדלויות שונות. וישנם עוד בני כת שלישית אשר המלך רודפם באף ולא יועילו להם כל השתדלויות. מכאן למדנו — אומר הרב מליסא — איש מסוגו של ר' שמעון בן יוחאי אשר פרנסתו מזומנת לו על פי נס מן השמים אם יבקש לעסוק באומנות כל שהיא לשם פרנסתו יחשב לו הדבר כאילו עובד עבודה זרה, כי על ידה הוא ממעט לעסוק בעבודת השי"ת שהיא כל עבודתו, וכך הוא גם בדוד המלך אשר עליו נאמר "ודוד ברבבותיו" שכל מלחמותיו היו על פי השגחה ונסים שלא כדרך הטבע, כמו מלחמתו בגלית, ועוד, ועתה כאשר קשר עליו אבשלום בנו, הוא מבקש השתדלויות שונות ואינו סומך עוד על השגחת הבורא, הרי זה כאילו בקש לעבוד עבודה זרה. וזהו

שאמר לו חושי הארכי "מלך שכמותך יעבוד ע"ז?", כלומר, מלך שכמותך שבכל מלחמותיך עד עתה נצחת בדרך נס שלא כדרך הטבע, מדוע תבקש עתה אמצעים אחרים. השיבו דוד: "מלך שכמותי יהרגנו בנו?", כלומר, רואה אני כי הסיר ה' את השגחתו מעלי שהסית בי את בני להרגני ולכן צריך אני כבר לחפש אמצעים אחרים לנהל את מלחמתי. השיב לו חושי הארכי: את בנך הסית בך על שום שנשאת יפת תואר, כי כל הנושא יפת תאר יש לו בן סורר ומורה. וזהו ענשך ומכאן אתה רואה שהקב"ה משגיח עליך כי את אשר יאהב יוכיח, ולא הסיר השגחתו מעליך ולמה תבקש לך "עבודה זרה", כלומר, דרכים זרות, כדי להנצל מאבשלום?

שמות רבה פכ"ג: "ועולי הים כל אחד ואחד מראה באצבעו ואומר זה אלי ואנוהו א"ל הקב"ה לישראל בעה"ז אמרתם לפני פעם אחת זה אלי אבל לעתיד לבא אתם אומרים אותו דבר ב' פעמים שנאמר (ישעיה כה) ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה ה' קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו". עד עתה לא הכירו חסדי הבורא אלא בחסדים שעשה עמהם ולעתיד לבא יכירו גם ביסורין שעשה להם שלא היו אלא טובות בשבילם ככתוב "הנה אלהינו" זו מדת הדין אשר קוינו לו שיושיענו מצרותינו, עתה נתודע לנו כי "זה ה'" כלומר מדת הרחמים ולכן "נגילה ונשמחה בישועתו". וזוהי פונת המדרש "בעולם הזה אמרתם פעם אחת "זה אלי", שהיא מדת החסד, הכרתם טובו וחסדו של הקב"ה רק בטובות בלבד שעשה עמכם, אבל לעתיד לבא תאמרו שתי פעמים כי תכירו שגם היסורין אשר הביא עליכם היו לטובה.

הגדה של פסח : „אלו עשה בהם שפטים ולא עשה באלהיהם דינו“. תמוה וכי מהי הטובה שעשה שפטים באלהיהם של מצרים, והלא נשארו עוד אלילים של עמים אחרים ? אלא שיש להבין את הדבר על דרך שפירש הרמב"ן בפ' לך שכל מעשה שעשה הקב"ה לאבות הוא „פועל דמיון“ (דוגמא) לעתיד. כגון גאולת מצרים היתה „פועל דמיון“ (דוגמא) לשאר הגאולות שתבאנה בעתיד, וכן גם עשיית שפטים באלהי מצרים היתה דוגמא לעתיד שתכלה כל הסטרא אחרא מן העולם.

„אלו עשה באלהיהם ולא הרג את בכוריהם דינו“. הריגת בכורי מצרים היתה הטובה הגדולה לישראל מכל המכות שהביא הקב"ה על מצרים, שעל ידיה למדו להכיר בסבה הראשונה כי לא נעשתה ע"י מלאך, אלא ע"י הבורא בעצמו המבחין בין בכור לשאינו בכור³.

„אלו שקע צרינו בתוכו ולא ספק צרכנו במדבר ארבעים שנה דינו“ תמוה וכי מה רבותא שספק צרכנו במדבר ? והלא הקב"ה הוא המספק צרכי כל העולם ומכין מזון לכל בריותיו מקרני ראמים ועד ביצי כנים ? אלא שעצם היותנו במדבר היא טובה גדולה לנו כי ע"י הצפייה למן מדי יום ביומו והיו עינינו מיחלות להקב"ה בכל יום ויום, הרגלנו את נפשנו כי אין ליחל בלתי לה' לבדו ועל ידי זה נזדככו זיכוך גדול.

„אלו וכו' ולא האכילנו את המן“. המן שהוא לחם מן השמים ואין בו זוהמא, כי אין דבר טומאה יורד מן השמים, קדושת המן תספיק להפיג את העכירות שבמאכלים אשר נתפטמו בהם ישראל במצרים, וע"י אכילת לחם שמימי זה יזדככו בני ישראל מזוהמתם ויהיו ראויים לקבל התורה.

„מרור זה שאנו אוכלים על שום מה ?“ תמוה מדוע הקדים

פסח ומצה למרור? והלא מן הראוי היה להזכיר תחלה את המרור לזכר וימררו את חייהם המצרים ואחרי כן פסח ומצה שהם זכר לגאולה? אלא שדבר זה בא ללמדנו שאין עיקר הגאולה שנצלנו מן המרירות אלא עיקר הטובה והגאולה בשבילנו הוא שבצאתנו מעבדות מצרים נעשינו עבדים לשמו יתברך והוא לקחנו להיות לו לעם זאת היא הטובה הגדולה ביותר בשבילנו, ואפילו אילו היינו מלכים ושרים במצרים. ועל כן מדגישים בראשונה את אכילת פסח ומצה שהם זכר הגאולה ואחריהם מרור זכר למרירות של השעבוד.

„בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים“. ומדוע לא נאמר כך בנס פורים שנגזרה מיתה על כל ישראל ואילו חס וחלילה היתה מתקימת גזירת אותו רשע לא היינו בעולם? מצינו בש"ס ((ברכות נד.)) הרואה מקום שנעשו בו נסים לישראל אומר ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה. מדוע רק לאבותינו ולא לנו? אלא שעיקר השמחה על הנס הוא לא על שיצאנו משעבוד מצרים, כי אנו לא יצאנו ממצרים, אלא עיקר הנס הוא שנעשינו עבדים להקב"ה שהכניסנו לקדושתו והנחילנו קדושת ארץ העליונה והתחתונה. בזאת אנו שוים ליוצאי מצרים. על כן אין אנו אומרים „אשר הוציאנו והוציא את אבותינו“ אלא „אשר גאלנו וגאל את אבותינו“, כי רק לענין הגאולה הננו שוים עם אבותינו, אבל לא ביציאתה. ומה שאנו אומרים „כאלו הוא יצא ממצרים“ הכונה היא שיציאת מצרים היתה הסבה לגאולה להכניסנו לארץ הקדושה. וכן מביא ראייה מן הכתוב „שנאמר ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו“.

„בצאת ישראל ממצרים, בית יעקב מעם לוֹעֵז“. רמז לשתי כתות שהיו ביוצאי מצרים. האחת, שבט לוי ודומיהן, אשר לא למדו ממעשי המצרים ולא נתערבו בהם, והם נקראים ישראל, עליהם נאמר „בצאת ישראל ממצרים“. והכת האחרת שלמדו קצת ממעשי המצרים, אמנם לא התערבו בהם התערבות ממש ולא שינו שמם ולשונם כמו שאמרו חז"ל, אבל הושפעו מן המצרים והם קרויים „בית יעקב“ ועליהם נאמר שיצאו מ„עם לוֹעֵז“, אבל הם עצמם לא היו לוֹעֵזים.

„שבעה מי יודע שבעה אני יודע, שבעה ימי שבתא“. שבת נצטוו ישראל עוד קודם מתן תורה ואמרו חז"ל: שבת לא הודיע הקב"ה אלא לישראל לבדם, ככתוב לדעת כי אני ה' מקדשכם, ולא לאומות העולם כמו שתקנו בתפלת שבת „ולא נתתו לגויי הארצות ולא הנחלתו לעובדי פסילים“. — כל העמים בחרו להם יום אחד למנוחה אבל לא יום שבת. לכן אומר המדרש כי שבת אמרה על ישראל „מי כמוך ישראל גוי אחד בארץ“ ואמרו חז"ל „כל מצוות שנתן הקב"ה לישראל נתנן להם בפרהסיא, חוץ משבת שנתן להם בצנעא“, ששבת נצטוו עוד במרה ולכן „שבעה מי יודע? שבעה אני יודע“, ולא אחר. „שמונה מי יודע וכו' שמונה ימי מילה“ המילה אינה אלא

בישראל כמו שמצינו במשנת נדרים „הנודר ממולים מותר במולי עכו"ם“ כלומר מי שנודר להנזר מלהינות ממולים, נדרו חל רק לגבי ישראל, שרק ישראל נקראים מולים ולגבי עכו"ם מותר לו להינות מהם, כי אפילו אם מלו את עצמם, אינם קרויים „מולים“.

פ ר ק ט

דרכו בהלכה

ספריו של הגאון מליסא בהלכה נתפרסמו עוד בחייו ובמשך הזמן נעשו לספרי לימוד מובהקים בעולם התורני ואין לך בימינו בן תורה שלא נתחנך בנעוריו על ה"חות דעת" ו"נתיבות המשפט". ביחוד היה נפוץ מאד ספר "נתיבות המשפט" על חשן משפט, ושהנהו בר-פלוגתיה של ספר "קצות החושן" להגאון ר' אריה ליב הכהן הלר אב"ד סטרי.

שני הגאונים הללו, הגאון מליסא בעל "נתיבות משפט" והגאון מסטרי בעל "קצות החושן" היו בני דור אחד. הם ישבו בסמוך זה לזה: בעל "קצות החושן" ישב בסטרי והגאון מליסא היה אז רב בקאלוש הסמוכה לסטרי. הם היו ידידים גדולים והיו באים לעתים קרובות לבקר אחד אצל השני. אולם עם ידידותם ויחס הכבוד שרחשו איש לרעהו היו לעתים קרובות חולקים אחד על השני, ומה שהאחד בנה בא חברו וסתרו. כאשר הוציא הגאון מליסא את ספרו "נתיבות המשפט" ובו השיג על כמה סברות של "קצות החושן", קם בעל "קצות החושן" והוציא ספר "משובב נתיבות" להשיב על השגותיו של בעל "נתיבות המשפט". וכך נלחמו שני הגאונים מלחמתה של תורה לשמה.

בכדי שנקבל תמונה כל שהיא מחלוקי דעותיהם נביא כאן לדוגמא כמה ענינים מתוך ספריהם אשר בהם נחלקו שני בני הפלוגתה הללו.

הרמב"ם (סנהדרין פ"ב ה"י) פוסק "מותר לאחד לדון מן

התורה שנאמר בצדק תשפוט עמיתך ומדברי סופרים עד שיהיו שלשה, כלומר המנהג להושיב שלשה דיינים גם בהודאות והלואות הוא רק מדרבנן. והקשה הש"ך (חו"מ סי' ג' ס"ק א' על הרמב"ם: הלא בש"ס (סנהדרין ב:) מבואר שכל דין הצריך לשלשה דיינים מוכרחים הם להיות מומחים, אבל בהודאות ובהלואות שאין צריכים לשלשה דוקא, ממילא אין צורך במומחים. ובש"ס (גיטין פח:) דמשום הכי אנו דנין בהודאות והלואות כיום בחוצה לארץ בשלשה הדיוטות, אף שצריכים באמת דיינים מומחים, משום דשליחותיהו קא עבדינן — שליחות של ב"ד של ארץ ישראל אנו עושים" והכיצד פוסק הרמב"ם שמותר לאחד לדון דיני ממונות?

בעל "קצות החושן" מתרץ כך את הרמב"ם: מותר לאחד לדון מן התורה, במה דברים אמורים? כשהדין הוא דין בלי כפיה. אבל אם צריכים לכופ את בעלי הדין אזי צריכים שלשה מומחים ומביא ראיה מן התוספות בסנהדרין ב: ד"ה ליבעי נמי מומחין, ולכן בגיטין כשמדובר בכפיה של גט וגם בהודאות והלואות מחמת שהלכה היא שעבודא לאו אורייתא ואין בפריעת בעל חוב אלא מצוה, ועל דבר מצוה כופין כגון לעשות סוכה, ועל כן מוכרחים לומר שליחותיהו קא עבדינן, כי לכופ על בעלי הדין יכול רק בית דין של מומחים, ובית דין של הדיוטות אינו יכול לכופ.

בא בעל "הנתיבות" ודוחה את תירוצו של בעל ה"קצות". הוא אומר שגם במקרה שצריכים לכופ כדי לעשות מצוה פריעת בעל חוב בהודאות והלואות, אין צורך בבית דין דוקא, כי הלא מצינו בש"ס (ב"ק כח.) "בעבד נרצע שכלו ימיו" ואם הוא רוצה להשאד עם שפחתו האסורה לו, אחרי שכלו ימיו

יכול רבו, אף שאינו בית דין אלא אדם בעלמא, להכות את העבד כדי להפרישו מן השפחה. הא מצינו כפיה שלא ע"י בית דין.

בא ה"קצות" ומשיב לעומתו: אמנם יכול לכוף שלא ע"י בית דין לגבי מצות לא תעשה, כגון בעבד נרצע יכול הרב לכוף את עבדו להפרישו מן השפחה האסורה עליו כדי שלא יעבור על "לא תעשה", אבל במצות עשה רק בית דין יכול לכוף. ועוד מבדיל ה"קצות" בין כפיה של מצות "עשה" לכפיה של "לא תעשה". כפיה של "עשה" היא עד "שתצא נפשו" ולכפיה כזאת צריכים בית דין דוקא. אבל כפיה להפריש מאיסור "לא תעשה" היא רק ע"י הכאה בעלמא ולא "עד שתצא נפשו", כי לא אמרו "ניתן להצילו בנפשו" אלא בשלש עבירות כגון הרודף אחר נערה המאורסה, אבל לאפרושי מאיסורי נבלות וטרפות לא "ניתן להצילו בנפשו" ואת זאת כל אדם יכול לכוף ולא דוקא בית דין. על כן בעבד הנרצע שעובר על לא תעשה יכול אפילו רבו שאינו בית דין להכותו להפרישו מאיסור, אבל בהודאות והלואות שהן מצות "עשה" וכופים על ידי הכאה "עד שתצא נפשו", יכול רק בית דין לכוף, כי "שליחותיהו קא עבדינן".

וכן בחושן משפט סי' ה' סעיף ז' פוסק המחבר "ואין דנין בלילה בתחלת דין אבל אם התחילו לדון דיני ממונות ביום גומרין בלילה. ויש אומרים דאם עברו ודנו בלילה, דיניהם דין". והסמ"ע מקשה שם על דין זה "שאם עברו ודנו בלילה דיניהם דין" מן סי' כ"ח סעיף כ"ד שמדובר שם בקבלת עדות שהיא דומה לתחלת דין וצריכים לקבלה ביום דוקא, ואם עברו וקבלוה בלילה, אין דיניהם דין. בא ה"קצות" ומחדש כאן

חידוש בזה שמבדיל בין דין זה לזה. הדין הוא : שתחלת דין — היינו משא ומתן — רק ביום, וגמר הדין — היינו, מה שבית דין אומרים „איש פלוני אתה חייב“, כשר גם בלילה. ואם עברו ודנו בלילה, הגמר דין הרי הוא כשר גם בלילה, רק התחלת דין נעשה שלא בזמנו, כי הוא כשר רק ביום. ואם בית דין פוסק לגמרי בלי משא ומתן, היינו לגמרי בלי תחלת הדין, הרי פסק כזה הוא לגמרי כשר. על כן „אם עברו ודנו בלילה דיניהם דין“, אבל קבלת עדות, שהיא כהתחלת הדין, פסולה בלילה לכן „אם עברו וקבלו עדות בלילה אין דיניהם דין“.

בא הרב מליסא וחולק על ה„קצות“. הוא סבור שכל דין צריך תחלת-דין וגמר-דין, ואם בתחלת הדין אין לו תקף של „בית דין“ משום שעברו ודנו בלילה, יכולים בעלי הדין להחליף את טענותיהם וגם הודאתם אינה הודאה, ולכן גם גמר הדין בטל, מפני שאין כאן תקף בית דין כלל.

על כך משיב ה„קצות“ ב„משובב הנתיבות“ כנגד בעל „הנתיבות“ שישנם דינים שאינם תלויים בטענותיהם של בעלי הדין אלא הדיינים פוסקים על סמך עדים ודינים כאלה אינם צריכים תחלת דין ולכן כשר „אם עברו ודנו בלילה“ ומביא ראיה לדבריו מן הרמב"ם שפוסק בפ"ה מסנהדרין „כל שאינם שלשה אפילו הם סמוכים בא"י הודאה שמודים בפניהם כמו שמודה חוץ לב"ד ויכולים להחליף טענותיהם שטענו בפניהם“ וכן בחושן משפט סי' ג' סעיף ב' ולמה אם כן פוסק הרמב"ם שיחיד מומחה דן יחידי והלא יכולים בעלי הדין להחליף טענותיהם ? אלא שבודאי הוא בדין שאינו תלוי בטענות, ושפוסקים על פי עדים, וכן גם כאן „אם עברו ודנו בלילה“ בדין

שאינו תלוי בטענות, ואין כאן תחלת דין אלא רק גמר-דין בלבד ודין כזה כשר בלילה.

ומענינת המחלוקת ביניהם שבסימן כ"ח:

המשנה בכריתות פ"ג אומרת "יש אוכל אכילה וחייב עליה ד' חטאות ואשם אחד, טמא שאכל את החלב והוא נותר מן המקדשים וביום הכפורים, רבי מאיר אומר אם היתה שבת והוציאו בפיו חייב". ועל זה מקשה "קצות החושן" (סי' כח): למה הוסיף רבי מאיר שבת, הלא ע"י שבת יחסר לנו חיוב אשם מעילה כמבואר בש"ס (פסחים כט). "האוכל חמץ של הקדש במועד יש אומרים מעל ויש אומרים לא מעל". ומיהו האומר "לא מעל"? הלא הוא ר' נחוניא בן הקנה שעושה את יום הכפורים כשבת לתשלומין: מה שבת מתחייב בנפשו ופטור מן התשלומין, אף יום הכפורים מתחייב בנפשו ופטור מן התשלומין. ולכן גם כאן באוכל חמץ שחייב כרת הריהו פטור מן התשלומין. ואינו מחויב קרבן מעילה. והקשו התוספות שם (ד"ה רבי נחוניא) הלא אמרינן בש"ס (שבת צד). "המוציא אוכלין בכלי שגג באוכלין והזיד בכלי חייב על האוכלין חטאת ועל הכלי סקילה". ולא אמרינן קים ליה בדרבה מיניה שיהיה חיים רק סקילה ולא חטאת משום שאין זה פוטר מלהביא קרבן ומדוע אנו אומרים כאן בחמץ מפני שחייב כרת על אכילת חמץ קים ליה בדרבה מיניה ופטור מקרבן מעילה? ומתרצים בעלי התוספות שכאן בחמץ פטור מקרבן מעילה, מפני שהוא פטור מקרן וחומש מטעם קים ליה מדרבה מיניה אזי הוא ממילא פטור גם מאשם מעילה. "שאין אשם מעילות בא אלא כשיש קרן וחומש". ואם כן — מקשה ה"קצות" — למה כאן בכריתות מוסיף רבי מאיר "שבת"? הלא המחלל שבת דינו חייב מיתת

בי"ד וממילא פטור מתשלומין שאפילו רבי מאיר שסובר
 "לוקה ומשלם", אבל "מת ומשלם" לית ליה ואמרינן קים ליה
 בדרבה מיניה, ואם כן הריהו פטור מאשם מעילה?

ועל כך משיב הרב מליסא ב"נתיבות": באמת קושיא על
 המשנה בכריתות. הלא מבואר בפסחים שבכל מקום "לאו בר
 דמים שהוא אסור בהנאה, אין בו חומש ואשם, וכאן בכריתות
 מדובר בנותר שהוא אסור בהנאה כמו חמץ, וממילא "לאו בר
 דמים הוא" ואינו חייב אשם מעילה. אלא החילוק הוא שבפסחים
 מדובר בקדושת דמים ומעילה וקרן וחומש שחייבים בקדושת
 דמים הם משום גזילת הקדש כמבואר בתוס' (כתובות ל: ד"ה
 זר שאכל) ואם איננו שוה כסף, דהיינו שהוא אסור בהנאה,
 איננו חייב קרן וחומש וממילא פטור מאשם מעילות. אבל בדבר
 שהוא קדוש קדושת הגוף, כמו נותר, אין אשם מעילות תלוי
 בכך אם הוא שוה כסף או לאו, כמו שבעלי התוספות אומרים
 שם שתרומה חייב לשלם אפילו במקום שאומרים קים ליה
 בדרבה מיניה, משום שתשלומי תרומה הם כפרה. ואם רצה
 הכהן למחול אינו יכול למחול וכן בקדושת הגוף חייב לשלם
 מטעם כפרה ואין אומרים קים ליה בדרבה מיניה וחייב אשם
 מעילה, ואפילו חייב מיתה משום שבת.

וכן בסי' ל"ח מביא ה"קצות" דין חדש בעדים זוממים.
 אם שני עדים העידו באחד שיינו נתנסך ואסור לשתותו ואחר
 כך הוזמו, חייבים העדים לשלם דמי היין, כי יש עליהם דין
 עדים זוממים, אעפ"י שבתורה כתוב "ועשיתם לו כאשר זמם
 לעשות לאחיו" וכאן אין העדים מחייבים את בעל היין, אלא
 מעידים על היין שנתנסך ואסור לשתותו. ומביא ראייה
 מסנהדרין י. "פלוני רבע שורו של פלוני והוזמו נהרגין

ומשלמין ממון", היינו, משלמים לבעל השור, אעפ"י שהעידו על השור ולא על בעליו.

כנגד ה"קצות" סבור בעל "הנתיבות" שדין עד זומם חל רק בענינים שצריכים עדות בפני בית דין כמו שור שמעידים כי נרבע עם פלוני האדם, אבל בדברים שאינם צריכים עדות בפני בית דין לא אמרה התורה "כאשר זמם". ולפיכך העדים שהעידו כי נתנסך יינו של פלוני ואחר כך הוזמו אין עליהם דין עדים זוממים ופטורים מלשלם משום שאינם חייבים להעיד בפני בית דין וכל עדות שאינה בפני בית דין אין חל עליה דין הזמה.

מלבד המו"מ בהלכה עם "קצות החושן", היה לרב מליסא מו"מ גם עם ידידו הגאון ר' עקיבא איגר ואשר גם עמו לא תמיד נשתוו דעותיו.

בס' "מקור חיים" על הלכות פסח סי' תל"א מניח הרב מליסא יסוד חדש בדין "מתעסק". הוא מקשה על ה"מגן אברהם" שאומר: אם לא ידע שנמצא חמץ בביתו הוי שגגת עבירה. טוען לנגדו ה"חות דעת": אם לא ידע שחמץ בביתו הנהו בגדר "מתעסק", וה"מתעסק" — פטור. ובכדי לתרץ את קושיתו על המגן אברהם מחדש הרב מליסא, שרק בדבר שהתורה אסרה לעשות מעשה, כגון בעשיית מלאכה בשבת, לא אסרה התורה לעשות המעשה אלא אם עשהו בכונה תחלה, דבר שעשהו בלא כונה — מותר, ועל כן "מתעסק" פטור. אבל כשאסרה תורה דבר שאין בו מעשה, כגון בחמץ שאסור כי יהיה בביתו אפילו כשאינו מתכוין והוא "מתעסק" — הרי זה אסור.

בא ר' עקיבא איגר בס' תשובותיו (סי' ח') וחולק על הרב

מליסא. הוא אומר: דין "מתעסק" שהוא פטור אנו למדים מן הפסוק "אשר חטא בה", באה המשנה ומלמדת "פרט למתעסק" (כריתות יט). כלומר, המתעסק עבר עבירה אלא שאין בה חיוב חטאת בעבירה זו, אבל איסור יש גם במתעסק.

ועוד חידוש מחדש הרב מליסא בסי' ל"א בספרו "נתיבות" הוא אומר: לכן האמינה התורה רק לשני עדים ולא לעד אחד, לא משום שעד אחד חשוד שמא משקר הוא, אלא משום שמא לא דייק ואמר בדדמי, שנדמה לו כך. אבל במקום שהוא מדייק כמו בדין "נאמן בעל מקח לומר לזה מכרתי ולזה לא מכרתי בזמן שמקחו בידו" (קידושין עג:), ובחושן משפט סי' (רכב) נאמן עד אחד כשנים משום "דמידק דייק".

שני הספרים הללו "נתיבות המשפט" להרב מליסא ו"קצות החושן" להרב מסטרי היו מורי דרך ללומדי תורה בהבנת עמקות של סוגיות הש"ס. אל דבריהם של שני המורים הגדולים האלה התייחסו ומתייחסים כאל תורת ראשונים. ומענין מה שכותב הגאון ר' משה מרדכי אפשטיין ז"ל ראש ישיבת סלובודקה-חברון בספרו "לבוש מרדכי" (על מסכת בבא קמא) בהקדמה:

....ומצאתי בזה הרבה לבקש מנו מרבתינו הקדושים הקצות והנתיבות אשר לפעמים במשא ומתן על דבריהם בכתב או בעל פה יצאו דברים שלא כהוגן נגד כבוד תורתם הקדושה. נענית לכן עצמות רבותינו הקדושים לפעמים ילדות היתה בי לומר על דבריהם הקדושים טעות או שגגה ומתניתא דמרן מתניתא. ה' הטוב יזכנו להיות זהיר בכבוד רבותינו, ולא לכוות חלילה בגחלתם, אך לילך לאורם..."

פ ר ק י

ה"חות דעת" ויחסו לחסידות

בפולין וגליציה עוד לפני כמאה וחמשים שנה נחלה החסידות נצחון גמור במלחמתה עם המתנגדים. כאן לא נמצאו מעולם מתנגדים קיצוניים לחסידות כמו בליטא בתקופת הגאון מוילנא ותלמידיו. בתחלה היו המתנגדים שבקהלות החשובות שבגליציה, כמו בראדי וקראקא, נשמעים לקול הקורא שהוציאו בוילנא בשנת תקל"ב נגד תנועת החסידות. במשך הזמן נחלשה סערת ההתנגדות לחסידות. ההשכלה ותנועת הריפורמה הכריחו את המתנגדים להתאחד עם החסידים כדי להלחם בכחות משותפים באויבה הגדול של היהדות החרדית. רבני פולין וגליציה אף שלא השתייכו כולם לכת החסידים, אבל גם מתנגדים מושבעים לא היו. כגון, הגאון ר' צבי הירש קארו אב"ד בוצ' לא היה אמנם מן החסידים אבל לקח חתן לבתו חסיד וחתנו זה הגאון והצדיק ר' אברהם דוד שירש מקום חותנו בבוצ' היה מתלמידיו של הצדיק ר' משה ליב מססוב, ובסוף נעשה גם בעצמו אדמו"ר. גם הגאון המפורסם ר' ברוך פרנקל אב"ד לייפניק, בעל "ברוך טעם", לקח לו לחתן את הצדיק המפורסם ר' חיים הלברשטם מצאנז. וכן היה הגאון ר' דוד טעבעלי. עוד קדם בואו לליסא, כשהיה רב בהורוכוב (גליציה) כתבו אליו שני האחים הצדיקים ר' שמעלקע הורביץ מניקלשבורג ור' פנחס הורביץ בעל "ההפלאה" ובקשוהו שישפיע על ה"נודע ביהודה" לחדול ממלחמתו בחסידות. כידוע יצא הגאון ר' יחזקאל לנדא אב"ד דק

פראג בעל "נודע ביהודה" בחריפות נגד בעל "תולדות יעקב יוסף" ורצה לגזור עליו חרם ולשרוף את ספרו. ר' דוד טעבעלי נענה לבקשתם של שני האחים הצדיקים הנ"ל וכתב אל הנודע ביהודה בזו הלשון:

.... "אל תתגרה בתלמידי הבעש"ט ותלמידי המגיד ממעזריטש. הגם שאין דרכיהם דרכינו, מכל מקום כונתם רצויה לשמים והנח להם".

ה"נודע ביהודה" נכנע לפני חברו הגאון ר' דוד טעבעלי ומאז חדל מלהתגרות בחסידות¹.

בספרו של ר' דוד טעבעלי "נפש דוד" על התורה מוצאים אנו בפ' וירא שהוא מצטט מאמר של המגיד הגדול ר' דב בר ממזריטש. דבר זה מוכיח שלא היה מתנגד לחסידות.

בין תלמידיו של ר' דוד טעבעלי אנו מוצאים גם שנים מגדולי החסידות בזמנו: "היהודי הקדוש" מפשיסחא והאדמו"ר ר' ישעיה מפשדבורז מחסידי ה"חווה" מלובלין.

גם הרב מליסא אף שלא נמנה על כת החסידים לא היה מתנגד קיצוני. ואף שבצואתו כותב: "ולא תשמעו לאותם האומרים כי מהראוי להיות כל ימיו בשמחה" לא נהל מלחמה בחסידות. הוא נהל מלחמה אחרת: בריפורמה. במלחמה זו היה מאוחד עם החסידות ולכן רצה שתלמידיו יתפסו רבנות בקהלות גרמניה, אשר משם יצאה הריפורמה והתפשטה בכל הארצות, כדי לעמוד בפרץ ולמנוע את התפשטותה. הוא הרגיש שהסכנה ליהדות אינה מצד החסידות, אלא מצד ההשכלה הברלינית אשר זרעה כפירה והביאה ממילא גם לריפורמה. מבשרו חזה את הדבר, כי מהמבורג נפתחה הרעה ועד ליסא מקום רבנותו הגיעה במשך שנים מעטות. ואז מתוך צער

ורוגזה עזב את העיר ליסא אשר קבלתו בכבוד רב כל כך בתחלה, וחסמה לפניו את הדרך באחרונה.

ומוטעית הדעה מיסודה שמביא הדר" לויין בספרו הגרמני "תולדות היהודים בליסא" ע' 207 שאומר שם כי "שלשים וששה רבנים ידועי שם מבין תלמידיו של הרב מליסא ירשו ממנו את ההתנגדות לחסידות אשר הלכה ונתפשטה אז". העובדה שהרב אליהו גוטמכר מגריידיץ הנמנה אף הוא על השלשים וגשה הרבנים הללו היה בעצמו כאחד "הרביים" בפולין, קבל "פתקאות" עם "פדיון נפש" ונתן קמיעות, עובדה זו מוכיחה את ההיפך, כי היו בין תלמידיו של הגאון מליסא חסידים, ואף אדמורי"ם. החשובים שבהם הם: הגאון והצדיק ר' שרגא פייבל דנציגר מגדולי חסידי פשיסחא-וורקי ובשנת תר"ח אחרי פטירת הצדיק הזקן ר' יצחק מוורקי נעשה אדמו"ר והיה אבי שושלת אדמו"רי אלכסנדר². חברו שלמד אתו יחד בליסא הגאון ר' זושא אבד"ק פלוצק היה אף הוא מגדולי חסידי פשיסחא כידוע מהמכתב ששלח אליו הרבי ר' בונים מפשיסחא (נדפס בסוף ס' קול שמחה). בספרו "תורת כהן" הנדפס בשנת תרצ"ט מביא כמה תורות ששמע מפי רבו בליסא כמו בחלק הדרושים ע' 236 "ושמעתי ממורי ורבי ר' יעקב" ומסיים "עד כאן דבריו הקדושים". וגם בחלק שו"ת סי' א' מצטט את רבו ביראת כבוד ומכנהו "אדמו"ר" וזו לשונו: "ומצאתי כתוב בס' רשמי שאלה (שאלה ט"ו) דברי אדמו"ר הרב הגאון אבד"ק ליסא שיחי".

כאשר שני תלמידיו אלה עזבו את ישיבת ליסא ונעשו חסידי פשיסחא כתב הגאון מליסא אל הרבי ר' בונים וקבל על שני תלמידיו אלה החריפים והעילויים על שאינם תופסים

רבנות: "הלא נאה — כותב הוא — שתלמידי גזע הבעש"ט ימצאו מקום באשכנז לגדור פרץ", כי בזמן ההוא נדרשו רבנים רבים בקהלות גרמניה ולא נמצאו. ואמנם נעשה ר' זושע רב בפקודת הרבי ר' בונים תחלה בשדליץ ואחר כך בפלוצק. הרב מליסא התנגד רק לדבר אחד שהחסידות לא תבטל את תלמידיו מלעסוק בתורה הנגלית.

על תלמידיו המובהקים נמנה גם הרב ר' יעקב אהרן אבד"ק אלכסנדר שהיה אף הוא מחסידי פשיסחא ובהקדמה לספרו "בית יעקב" על התורה הוא כותב: "יתברך הבורא וישתבח היוצר על הטוב אשר גמלני וכו' הביאני להיות מתלמידי מורי הרב הגאון הגדול ראש כל בני הגולה כקש"ת מהו"ר יעקב וצללה"ה האבד"ק ליסא ושמשתי ולמדתי אצלו שנים רבות ושאבתי ממעיני הישועה מעייני חכמתו וה' נתן חני בעיניו ולמד עמי לבדי בלילה מלבד השעורים כסדרם אשר היה לומד עם כל בחורי חמד בני הישיבה".

גם הרב ר' מרדכי זיסקינד לנדאו ראב"ד בקהלת סטרי היה מתלמידיו של הרב מליסא והיה מחסידי ה"גשרף" מסטרליסק.

עוד בהיות ה"חות דעת" בסטניסלב למד אצלו הרב הצדיק ר' אליעזר ר' יעקיבש. פעם נתעורר וכוח בין הרב והתלמיד על שיטת החסידות. התלמיד שהיה חסיד נלהב הפסיק לבא לשעוריו אצל רבו. שלח ה"חות דעת" לפיסו ואמר לו: "מיום שנפרדת ממני לא הרגשתי טעם בלימוד". התלמיד הזה היה אביו של הגאון המפורסם ר' יעקב וויידנפלד מהרומילוב.

וכאשר נעשה רב במונסטרישץ ונהל ישיבה שם, היה אחד מתלמידיו החשובים הרב ר' מנחם שטרן, מי שהיה דיין

אצלו בקאלוש ואחרי כן רב בסיגט, והיה מחסידיו המובהקים של הצדיק ר' משה ליב מססוב.

ועובדה שהרב מליסא לקח לו לחתן חסיד פשיסחא-קוצק מובהק מוכיחה בעליל שלא היה מתנגד לחסידות. חתנו זה הרב הגאון ר' אלעזר הכהן, שהיה אב"ד פולטוסק, פלוצק וסוכטשוב, התחנך מנעוריו בחסידות. בראשונה נסע עם אביו אל המגיד מקוזניץ, אחרי כן נעשה מחסידיו של הרבי ר' בונים מפשיסחא, ולאחר מכן היה מחשובי חסידי קוצק ולבסוף בגור ובטשכנוב.

גם חתן חתנו זה, הגאון ר' דוד דב מייזליש, אשר ה"חות דעת" בחר בו בשביל נכדתו, היה מחסידי קוצק.

אילו היה ה"חות דעת" מתנגד קיצוני לחסידות לא היה בוחר חתנים חסידיים לבנותיו ולנכדותיו.

ולא רק שהיו לו חתנים ותלמידים חסידיים שהעריצוהו אלא גם גדולי החסידות שבזמנו העריכו אותו והתייחסו אליו בחבה ובכבוד, בקרו אצלו ואף הוא בקר אצלם.

מסופר: פעם בקר אצל "המגיד" מקוזניץ. בקש "המגיד" ממנו שיאמר דבר תורה. אמר ה"חות דעת" פירוש על המשנה "ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה", כלומר, לגוף עצמו אין שום מעלה, רק זו בלבד שהוא תיקה ונרתיקה של הנשמה. קלסוהו מאד "המגיד" על הפירוש הזה.³

ומסופר: כאשר נסע הרבי ר' בונים מפשיסחא לקרלסבד עבר דרך העיר פוזנא ונפגש שם עם הגאון ר' עקיבא איגר. בשיחתם אמר הרבי ר' בונים: "אמת, שחצי מדינת פרייסן מתקיים בזכות כבוד מעלתו, אבל טוב ומוטב היה אילו היה

כבוד מעלתו מתבודד בד' אמותיו כמנהג "רבי" והיה יכול אז לפעול יותר לטובת הסרים למשמעתו.

בדרכו חזרה מקרלסבד סר הרבי ר' בונים אל ליסא ונפגש שם עם ה"חות דעת". כאשר נפרד ממנו שאלהו תלמידו וחסידו ר' זושא מפלוצק שליוהו במסעו: "מפני מה לא אמר רבינו גם לרב מליסא כדברים שאמר לר' עקיבא איגר"? השיבו הרבי ר' בונים: "הרב מליסא הוא עצמו גמרא סנהדרין, על כן יראתי לחוות לו דעה"⁴.

גם עם הצדיק ר' צבי הירש מזדיטשוב נפגש כמה פעמים והיו מחליפים ביניהם דברי תורה בנגלה ובנסתר. פעם שאל ה"חות דעת" ממנו פירוש על ה"תיקוני זהר" (תיקון יד): "וסמך לי' ראשית בכורי אדמתך וגו' לא תבשל גדי בחלב אמו. קם ר' שמעון על רגליו ואמר, אליהו נחית הכא ברשותא דמארך ואנהיר עיניהו דאילין סבין בהאי מלה דלא ייתון למיכל בשר בחלב" ובקש ה"חות דעת" שיפרש לו את הדברים על דרך הנגלה. פירש לו הצדיק מזדיטשוב מן התוספות בחולין (קג: ד"ה כל הברש) כיון שהתורה סמכה את שני הדברים חובת הבאת בכורים ואיסור גדי בחלב אמו בפסוק אחד (שמות, כג, יט) שנאמר: "ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלקיך לא תבשל גדי בחלב אמו" יכולנו לומר שרק בארץ, מקום שם חייבים בכורים, חייבים באיסור בשר בחלב, אבל בחו"ל אין הבאת בכורים שם מותר לאכול בשר בחלב. באה התוספתא ומדגישה: איסור בשר בחלב נוהג בין בארץ ובין בחו"ל. וזהו פירושו של התיקוני זהר, על דרך הנגלה. ואז החזיר לעומתו

ה"חות דעת" דבר תורה על פי הנסתר ואמר: כי מצא בספר קדמון ששרשי עץ האתרוג הם בצורת אותיות של שם הוי' ⁵.

מסופר: בשבתו בסטרי נודמן לעבור דרך העיר הצדיק ר' צבי הירש מזדיטשוב. ערך ה"חות דעת" סעודה לכבודו של הצדיק ובני לויתו. בשעת הסעודה דרש הצדיק מזדיטשוב בעניני הלכה בנגלה, ואחריו דרש ה"חות דעת" בנסתר בזוהר ובספרי האר"י. שמעו המסובין ותמהו. אמר להם ה"חות דעת": חז"ל אומרים בסוף מסכת סוטה "אין אליהו בא אלא לעשות שלום בעולם". בזמננו — אמר ה"חות דעת" — נחלקו המתנגדים והחסידים. המתנגדים אומרים שאין ל"צדיקים" חלק בנגלה ולעומתם טוענים החסידים שאין לרבנים עסק בנסתר (גוטע יידן קענען ניט לערנען, די לומדים זינד קיינע צדיקים). אבל לכשיבא אליהו יודע לעיני כל כי "שלום רב לאוהבי תורתו", הצדיקים יש להם יד בתורת ה', וגם הרבנים יש להם חלק בחכמת הנסתר.

הרבי ר' בונים מפשיסחא אמר פעם לחסידו ר' אלעזר הכהן, חתנו של הרב מליסא, כדברים האלה: "דע לך שחותנך הרב מליסא הגיע לחלק הסוד שבהלכה מתוך שיגע לכוין אל האמת ונתקיים בו מאמרם של חכמי המשנה "יגעתי ומצאתי — תאמין" ⁶.

גם האדמו"ר הזקן מקוצק מדי דברו על הרב מליסא היה מכנהו "דער זיסער למדן" (הלמדן המתוק) והיה אומר עליו: כמו שפוסק הרב מליסא כאן, כן פוסקים בעולם העליון" ⁷.
על יחסו לחסידות אפשר ללמוד גם מתוך מה שנתן הסכמתו

לספר החסידי „אור פני משה“ מאת הצדיק ר' משה סופר סת"ם מפשבורסק וזו לשונו :

„הנה הספר הקדוש אור פני משה מהרב המנוח המפורסם איש אלקים מ' משה סופר מק"ק פשעווארסק שרוצה להדפיס ה"ה מחותנו הרבני המופלג וכו' מ' מנחם נחום וכו' יישר כח וחילו ולבל ישיגו עד משך עשרה שנים ולשומע יונעם. הכ"ד המדבר לכבוד תורת משה הק' יעקב בהרב מ' יעקב משה בק"ק קאלוש".

מתוך כל הדברים רואים אנו שהרב מליסא אף שלא נמנה עם החסידים התיחס לחסידות בחיוב ובאהדה.

צוואת רבינו יעקב זצלה"ה לבניו.

כתוב בתורה (בראשית י"ח) כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחרי ושמרו דרך ה' וגו' ואם הצווי לבניו אחרי גורם אהבת השי"ת ראוי ונכון לכל אדם להיות כתוב לפניו דברים הנוגעים לדרכי ה' ויראתו, למען ישאר לבניו אחרי אולי יקבלו ממנו ויזכה ע"י זה להיות נשמתו צרורה בצרור החיים. לכן נתתי לבי לכתוב הנהגות הנוגעים ליראה את השם הנכבד והנורא.

א אהובי בני! תחלת דינו של אדם על דברי תורה. יהיה לכם שיעור קבוע בכל יום למקרא ולמשנה, ואם כי אמרו חז"ל תלמוד בבלי כלול מכולם, הם כבר מלאו כרסם במקרא ובמשנה, וגם כי אין יצר הרע שולט לתלמוד שלא לשמה בלמוד משנה ומקרא. ואף שלא ראייתם כן ממני, בנערותי עשיתי כן ולעת זקנותי בגד בי הזמן והייתי טרוד מאד ולא יכלתי לקיים כאשר עם לבבי.

ב אם תזכו ותהיו לומדים תקבעו לעצמכם שיעור פשוט בכל יום לא פחות מדף אחד גמרא כסדר ש"ס, מלבד שיעור עיון ויהיה זה לחק ולא יעבור ואם יהיה לאל ידכם לפלפל בח"ת תקבעו בכל יום שעה א' ללמוד שיעור עיון, כי עיקר השאלה הוא פלפלת בהכמה, והעיון שתלמד יהיה אליבא דהלכתא, לא בפלפול הנהוג בעונותינו הרבים בדור הזה.

ג תלמדו בכל יום דף או עמוד ש"ע או"ח, ותראו שתהיו בקיאים בו בהדינים היטב כי רוב דיני או"ח מזדמן לאדם בשעה שא"א לאדם לעיין ולשאול לחכם. וכבר חברתי בזה סדר תפלה עם כל הדינים כדי לזכות נשמתי גם בכל שבת תקבעו שיעור בזה הקדוש, וכל מה שתלמדו תחזרו ותשנו תיכף, כי מלימוד פעם אחת אי אפשר לזכור כדאמרינן במסכת עירובין נ"ד לא יתרוך רמי' צידו לא יתרוך ציד הרמאי וכו'.

ד תלמדו כמה פעמים תהלים עם פרוש המלות ושיהיה שגור בפיכם עם פירש"י בכדי שתבינו היטב בשעה שתאמרו לבקשה, ותזהרו לומר חמשה קפיטל בכל יום, לא פחות, כי בזה מלהיב הלב לעבדו ית"ש, וכבר בקש דוד המלך ע"ה שיהיה נחשב כעוסק בנגעים ואהלות, ובזה אין חשש שלא לשמה.

ה תראו ללמוד שתהיו בקיאים היטב בדיני וסתות, כי כמעט נשכחה הלכה זו מישראל בעוה"ר, בהיות כי הדבר תלוי בנשים דלאו בני תורה נינהו ותכתבו איזה יום ראייתה למען תדעו איזה יום המחויב בהפרשה. וגם תלמדו היטב הלכות צניעות באו"ח סי' ר"מ, ובשעת זיווג תחשבו בד"ת, כי זה מועיל הרבה שיהיו הבנים היוצאים מכם יראי ה' ולומדי תורה, ותחשבו כי דבר זה הוא נמאס מלבד גזירות הבורא לקיים מצותיו, וכאשר יהיו לכם בנים, מאד צריך תגברת רחמים בכוונה גדולה שיתן להם השי"ת לב להבין ולהשכיל בתורה ובמצות.

ו מאד תשגיחו במלמדי תינוקות, כי בעוה"ר נתמעט התורה הקדושה ולומדיה, וכמטמונים צריכים לבקשו. ולא תניחו בנים קטנים בין הגדולים כי בעוה"ר הדור פרוץ ולומדים אותם תיפלות ודברי הבאי, ובפרט בשבת ויו"ט תתנו השגחה יתירה על בויכם לבלתי יתחברו עם ילדים חצופים, כי מאד צריך שמירה לזה ותזהירו המלמדים ע"ז מאד. וכאשר יגיעו לבן שמונה ותשע תראו ללמוד עמהם מסכת אחת כסדר, והבנים ישנו אותה תמיד עד שתהיה שגורה בפיהם, כי אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים וכו', ותראו ג"כ שיבינו הילדים מוצאי הדינים ממה שלמדו. ואם תזכו ותהיו לומדים, תבינו בעצמכם טוב הלימוד.

ז מאד תרחיקו עצמכם לבלתי קבל עליכם התמנות הרבנות, כי אם הראשונים שהי' לבבם פתוח כפתחו של אולם, אמרו עליהם ברעות נפשאי לקטלא אזיל, ואנן יתמי דיתמי מה נעני' בתרייהו. ואם מצד הכרת גדול תהיו מוכרחים לזה, תזהרו לדרוש מקודם בבואכם העירה שיקבלו על עצמם שיהיה בין לדין ובין לטעות. ואם יקבלו

אתכם לאיזה משפט למקום אחד, תאמרו מקודם שיקבלו הבע"ד אתכם בין לדין ובין לטעות, כי הטעות מצוי מאד, או שתאמרו קודם גמר דין להבע"ד שאין אתם דנין, רק כפי שיקול דעתכם, ואפשר שטעינו, על כן תקבלו ע"ע בין לדין בין לטעות.

ח אהובי בני! מה מאד תרחיקו עצמכם מהשמחה והשחוק, כי היאך ישמח האדם אשר בכל יום השכם וחטא, ואם היה אדם חייב ראשו למלך ב"ו היאך היה שמח בפורים ובחג, ק"ו שחייב ראשו למלך מלכי המלכים הקב"ה. ולא תשמעו לאותן האומרים כי מהראוי להיות כל ימיו בשמחה. כי זהו הכל מעצת היצה"ר ושחוק וקלות ראש מרגילין האדם לערוה. ובכל עצב יהיה מותר רק בעת עשיית איזה מצוה או לימוד תורה יהיה בכוונה ובשמחת הלב, אמנם לא בשחוק, כי השחוק הוא מדה רעה מאד.

ט בתפלה תכוונו פי' המלות. ובזכירת השם הנכבד והנורא תכוננו כמ"ש בש"ע או"ח. ובכוונת הסודות עפ"י חכמת הקבלה צריך שמירה ואזהרה יתירה לבל יבא לידי קיצוץ בנטיעות, ואין לסמוך על לימוד חכמה הזאת בזמן הזה משום אדם, ובפרט מאותן שלא מלאו כרסם בש"ס ופוסקים ומתפארים בחכמה זו. לא תאמין ולא תאבה ולא תשמע אפילו לדבר קל מהם. ולא שמענו מי שהיה מכיר חכמה זו לאמיתתה, רק אותן שהיו חרופים טובא כגון הרמב"ן והר"י ודומיהם וצ"ל, ועם כל זה היה עיקר לימודם בש"ס ובפוסקים כמבואר בספרי הרמב"ן והרשב"א עי"ש.

י אהובי בני! מאד תזהרו באיסור חדש וכן בשתיית טוטין ביו"ט ראשון וכיוצא בדברים הנוגעים לאיסור דבר תורה ואין לסמוך על כיוצא בזה בדברים הנוגעים לאיסור ד"ת. על קולות שהקילו האחרונים ז"ל ליישב המנהג, כי כבר כתב הר"ן בתשובותיו שאין לסמוך על שיקול דעתנו בדבר שנוגע לאיסור ד"ת. ואמנם בדבר שהוא רק איסור דרבנן, כגון שמרים של חדש שאין בו רק משום מעמיד וכן שתיית הטוטין ביו"ט שני וכדומה לזה יש לסמוך עליהם.

יא מה מאד תרחיקו עצמכם ממדת הגאווה ואמרו רבנן בכפילא מאד מאד הוי עניו ושפל רוח כי תקות אנוש רימה. ואם יעלה על לבו חטאיו כי רבו למעלה ראש, בודאי יברח ממדת הגאווה, כי חוטא בל יתגאה. ותמיד יעלה על לבבכם, אף אם תהיו בעלי ממון ועושר, כי הכל ביד ה', ותמיד תציירו בעיניכם כאלו כבר חלו עליכם כל המקרים ופגעים רעים שאפשר להמצא בעולם, כי הלא תחת אפשרות הוא, ובעיניכם אתם רואים כי אנשים מוכים במקרים ופגעים רבים, ואף אתם קרוצים מחומר כמוהם. ובמחשבה זו תרחיקו עצמכם ממדת

הגא' והכעס, כי היעמוד לבכם התחזקנה ידיכם בעת יעלה על זכרונכם הפגעים רעים המעוותים לבוא על האדם. ואף מבגדים נאים תרחיקו עצמכם, כי היאך יעלה על לב חוטא ומעית לרעה לקשט עצמו.

יב מה מאד תרחיקו ותמעטו בשיחה, אפילו אם אשתו. צא ולמד מברוריה דביתהו דר' מאיר בעירובין נ"ג שהקפידה על ששאלו אותה באיזה דרך נלך ללוד, ולא אמרו באיזה ללוד. מהא דאל תרבה שיחה והא דאל תרבה שיחה באשתו אמרו באבות אפילו על שיחה קלה קטנה שבין איש לאשתו עתיד ליתן את הדין. בא וראה עד היכן ראוי להרחיק משיחה, ובפרט עם נשים אחרים, שהוא גורם להרבה עבירות בלתי אפשרי לספרם.

יג תראו להשיא בניכם אשר יחונן אתכם אלהים בעודם קטנים. מהרבה טעמים ובפרט לפי המנהג הרע ההוא שבושין לבעול בעילת מצוה תיכף בלילה ראשונה, מהראוי להשיא הבנים קטנים שאינם יודעים עדיין ואינם בני הוצאת זרע.

יד הגם שמהראוי להאדם לישב כל ימיו בתענית וסיגופים דמצינו בהתנאים שהושחרו שיניהם מפני התענית מפני דברים קלים וקטנים. אנן המורדים והפושעים מה נענה בתרייהו, מה נעשה לכפרה, הלא ראוי להתענות ולסגף עצמו עד מות. אך מחמת שהדור חלש, ובפרט אתם שאני מכיר בכם שאתם חלושי המזג וא"א לכם לסגף עצמכם, מ"מ תראו שלא יעבור חדש בלי תענית, אם לא שתכירו בעצמכם חלישות כח, ותרבו בלימוד תורה ומצות כאמרם ז"ל "עשה חבילות עבירות, יעשה חבילות מצות".

טו אל תהיו קמצנים ח"ו בעשיית מצוה, ובבוא חג הסוכות תראו כל אחד ליקח לעצמו אתרוג מיוחד למענו, או עם איזה למדן בשותפות, שיודע להקנות במתנה ע"מ להחזיר ויאמר בפירוש אחד לחברו שנותן במתנה ע"מ להחזיר, וכדעת הגאון שהובאו דבריו בהג"מ ברמב"ם הל' לולב. ואף שהקשה שם עליו, מ"מ נ"ל כדבריו ויישבתי קושייתו בחידושי. ובפרט כי יש לעשות לצאת כל הדעות ולא לסמוך על האתרוג של קהל. וכן כל מצוה ומצוה תלמדו כל הלכה בזמנה בש"ע או"ח למען תדעון כל הדינים בברור.

טז תזהרו, בבוא ח"ו עליכם צרה או איזה יסורים לומר ואתה צדיק על כל הבא ולקבלם באהבה ולהשיב הלואי שיהיה לכפרה, כי כאשר אמרו חז"ל יפה שעה אחת של קורת רוח בעוה"ב מכל חיי עוה"ז, כן שקול צער עוה"ב מכל יסורי עוה"ז. אפילו יסורי איוב ועני ואביון כל ימיו, ומי הוא אשר יחשוב זה ולא ימתקו עליו

יסורי עוה"ז, ובפרט בדור הזה אשר בעוה"ר כמעט כל פשע ומרד נדמה כהיתר. וכמאמר דוד אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי שפירשו המפרשים בזה שטוב וחסד נחשב לי במה שירדפוני כל ימי חיי, בכדי שיהיה שבתִי בבית ה' לאורך ימים.

יז הנני מזהיר אתכם שתקבעו שיעור בכל יום בספרי מוסר. בעוה"ר נעשה לבנו כלב האבן ומחמת ספרי מוסר יתרכך לב האבן. הכלל למען השם! תראו וכן תעשו שיהיה רוב מעת לעת בלימוד תורה בקביעות שיעורין וכאמרם ז"ל הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה. יח מה מאד הזהירו מלדבר על אדם שום דבר רע, אף אם עושה מעשה זמרי, כי הלא נפשכם יודעת מאד כי גם בכם יש דברים רעים ואולי שקול יותר רע שבכם מהרע שבו, והיאך ימלא לבבכם לדבר רע על חבריכם, ובפרט שידוע גודל עון לה"ר שגדול עונו מנשוא.

יט כשמכניסין אדם לדין שואלין אותו נשאת ונתת באמונה, לכן כלל גדול יהיה לכם בדיני ממונות: כל אשר יהיה לכם גמגום באיזה דבר ממון שיש לכם עם אחרים, אל תפסקו הדברים מפי עצמכם, רק ע"י שאלת חכם אחד, אף שתהיו כלכם חכמים, כי אין אדם רואה חוב לעצמו. ובאם שיבוא ממון חבירו לידכם בלתי ידיעת חבירו, ויהיה לכם תביעת ממון עליו, אל תאמרו הואיל ובא לידינו החזקנו, ולא אודיע לו כלל רק אתפוס בשביל המגיע לי אצלו, ואף ע"פ שאלת חכם אל תתירו לעצמכם, כי צדיק הראשון בריבו ובא השני וחקרו ואף אם לפי דעתכם החוב ברור, כי שמא ספק מלוה ישנה יש לו עליכם, עד שתודיעו אותו ותאמרו לו דע כי כך וכך יש לך אצלנו ואתה קום ועמוד בדין עמנו, והרי אמרו ז"ל במס' ברכות פ"ק גבי רב הונא דתקיפי ליה ד' מאות דני דחמרא וחשבו ליה רבנן עון על שלא יהיב ליה שיבשא לאריסא, אף שאמר להם מי יהיב לי מידי ובודאי ר"ה קושטא קאמר והאריס גנב כפלי כפלים מרב הונא, ואפ"ה אמרו בתר גנבא גנוב וטעמא טעים והיינו ע"כ משום דלא הודיע ליה להאריס, דאם היה עושה כן בידיעת האריס לא היה שום אשמה, דעביד אינש דינא לנפשי' וזהו שאמרי בתר גנבא ולא בתר גזלן. אלא דאי בידיעת חברו מותר, ושלא בידיעתו אסור. אף בשאלת פי חכם דכל זמן שאין הנתבע בפניו אי אפשר לידע כי צדיק ראשון בריבו, וגם אפשר מלוה ישנה יש לו עליו, ואולי ע"י חקירת השני בפני חכם יבורר הדבר, וגם אם יתוודע הדבר יבא לידי חילול השם. ועי' במרדכי פ' המניה.

כ אם תזכו ותהיו לומדים קודם שתתחילו לעסוק במו"מ תלמדו

הלכות רבית בעיון היטב למען תהיו בקיאים בכל הלכותיו, כי בקל יכול אדם להכשל באיסור רבית בעסק מו"מ, וכ"ש בעסק הלוחאות. וקודם שום עשיית מו"מ יפלו הדבר במאזני השכל אם נוגע הדבר באיסור רבית, כי בקל יכול אדם לטעות בו, כגון במכירה בהקפה ביותר משווי וכדומה לו הרבה אשר א"א לפרטם. וצריך להלכות אלו לימוד ועיון רב, כי הלכה חמורה הוא מאד.

כא מה מאד אני מזהיר אתכם, שמאד מאד תרחיקו עצמכם שיסמכו אחרים על נאמנות שלכם, למען לא תביאו עצמכם לידי חשד, וגם הוראת היתר בזה רב הוא ובפרט בתגבורת חמדת ממון, ע"כ תזהירו מאד שלא תבאו לידי כך אם לא שלא יהיה באפשרי כלל להרחיק עצמו מזה.

כב עוד אני מזהיר אתכם שלא תביאו ח"ו שום אדם לידי שבועה, וכי זוטא מה דכתיב בזה סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים האלה, ואם רחמנא קראו רשע מוטב שיפסיד כל ממונו ואל יהיה רשע שעה א' לפני המקום. ואם יתחייב לכם אדם שבועה תניחו אותו על קבלת חרם כי לא תבאו לידי הפסד בזה. וממ"נ מאן דחשיד אחרם חשיד אשבועה, ובחרם לא תעשו איסור בזה, כי כל הגזול ממון חברו מן הדין ראוי לנדותו, וק"ו בן בנו של ק"ו שלא תשבועו נגד שום בן אדם בעסק ממון אם לא יהיה שעת הדחק גדול היכולת.

כג מאד תרחיקו עצמכם שלא לבא לפני הדין, ובאם שיהיה לכם איזה דבר ביניכם לבין חבריכם תפשו עצמכם ולא יבא הדבר לידי דין, כי זלזול דבית דינא גדול. גם ראו בגי', את אשר אמרו ז"ל לא חרבה ירושלים אלא שהעמידו דבריהם על דין תורה. ואם תלו חורבן ירושלים בזה, היאך ראוי להרחיק מזה בכל היכולת.

כד גם אני מזהיר אתכם באם שיהיה לכם איזה עסק עם איזה אדם שאינו מבין בטוב, שתדברו אתו הדברים בבירור ולהבינו כל דבר, שלא תאמרו מה בכך הרי נתרצה, וכיון שנתרצה נתרצה. לא תעלו על דעתכם זה, שבקל אתם עוברים על לאו דלא תונו. והאיך הוא מה דאמרה רחמנא ואהבת לרעך כמוך? רק לעשות הכל עפ"י היושר שמבקש לנפשו ומה דסני לך לחברך לא תעביד. ולשער הכל מה שרוצה לעצמו, יעשה לחברו. ותזהרו שלא תלכו יותר מסך הממון שיש לכם, כי אין מעצור לה להושיע ברב או במעט. ואם לא יהיה זה באפשרות לעסוק בממון מועט תקחו על חצי דיוח ולא בהלחאה.

כה הנה גידון עזבוני אשר אני מניח אחרי מה אצוה אתכם מאומה אם אתחכם ח"ו על מצות הבורא ית"ש [נשמט מכאן סדר

חלוקת הירושה]. אך זה אני מצוה אתכם לפמ"ש פסקי מהרי"א ז"ל הובא בהגהת רמ"א או"ח סי' של"א שבמקום חטאת יתנו ח"י פשוטים והוא כ"ז גדולים יתנו ל"ו פעמים כחשבון הזה נגד ל"ו כריתות שבתורה, כי אולי נכשלתי בהם באיזה ענין ח"ו. גם יתנו עוד ארבע עשר ריינש וכ"ד צ"ל מעות כסף לתשובת חטאת געורים, כי צריך להתענות על זה ארבעים יום ובשלשה פעמים חשוב תיקון לכולם ומבואר באו"ח סי' של"ד פדיון התענית י"ב פשוטים שהוא ח"י גרייציר עולה לסך זה, וכל זה יוחלק לפני המטה.

כו יבקשו לי מקום פנוי מכל צד אמה בת ששה טפחים, כי חז"ל הקפידו על זה מאד, וכל שבעה ימי אבלות יאספו עשרה לומדים בבתיכם שילמדו משניות ויאמרו קודם הלימוד אנחנו לומדים לזכות נשמתו. ואח"כ תאמרו אתם קדיש, ואח"כ תקבעו לעצמכם שיעור משניות שנה תמימה, וכן תעשו בכל י"א צ ותאמרו שהוא לזכות נשמתו. ותספידו אותי, ואם לא תוכלו בעצמכם תשכרו מספידים, כיון שחז"ל הקפידו ע"ז מאד ובוודאי לא הקפידו ע"ז משום יוהרא, ובוודאי יש בזה איזה תועלת ואין אתנו יודע עד מה ודעתם רחבה. ותידיעו לק"ק ליסא תיכף יום פטירתו, כי הם נוהגים מנהג יפה עם הרבנים שלהם הנפטרים ועושים להם אל מלא רחמים בכל רגל בצבור. ומהלומדים אבקש שילמדו עבורי בכל שנה משניות לזכות נשמתו ויהיה שכרם כפול מן השמים.

כז על המצבה לא יכתבו לא רב ולא גאון, כי אולי חטאתי במה שקבלתי עלי להיות רב, כי לא הייתי ראוי לזה. ולמה יזכר חטאתי בכל עת, והמלאכים מכסין ברגל שלא יזכר עון העגל. ולא יכתבו רק שמי בלבד, ויכתבו בעל המחבר שמות הספרים שחברתי כי אם ימצא דבר א' טוב בכל הספר ראוי להזכירו לזכות.

כח הנה כל החדושים שחדשתי הלכות ואגדות נראים לפענ"ד אמיתים והגדתי לפני כמה ל מדים מופלגים וקלסוהו. ומבוקשי מכם שתרא' להביאם לבית הדפוס ואם יגרום זכותי דאבהתי שתהיו ג"כ לומדים תבחנו דברי בעיון שכלכם, ותבחרו הטוב בעיניכם לתת למו ראשית להדפיסם תחלה. ואולם גם מה שלא יראה בעיניכם לא תמחקו מהספר כי דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר. וכאשר תביאו דברי לדפוס אף שאני לא כתבתי שמי על הספר כי בעה"ר השנאה והקנאה גוברת בדורנו ואולי יאמרו אף זה בין המחברים, ומבלי עיון יהיה כצחוק בעיניהם, ובלי ידיעת שם המחבר יבואו לעיין בהם. ואני מקחה להשי"ת שאחר העיון ימצאו בהם דברים טובים. אולם אחר שכבר נדפסו הרבה מחיבוריי ובעזה"י נתקבלו,

לזאת כאשר תדפיסו תכתבו שמי על החיבור מי זוטר מה דאמר דוד אגורה באהלך עולמים שפירשו חז"ל שיאמרו דבר הלכה משמו ועי"ז יהיו שפתותיו דובבות בקבר. וכן יראו להדפיס שנית חיבורים הנדפסים ואל ספר נתיבות המשפט שלי יצרפו הגהות הכתובים בגליון אצלי.

כט והנה יש אצלי חיבורים מאבא מארי וצ"ל. תבחרו דברים טובים ומוכחרים שתמצאו בהם ותעלו אותם לבית הדפוס. ובודאי שכר הרבה תטלו, כי נפשי יודעת מאד גודל הגעגועים שהיה לאבי מורי ז"ל על זה. ובכל יאהרצייט שלו תתענו ותשובו בתשובה שלימה לפני ה', כי זכות הבנים מועיל לכפר עון אבותיהם.

ספריו של הרב מליסא

1. חות דעת. על יורה דעה. תשע מהדורות: מהן שש בחייו (א) לבוב תקנ"ט. (ב) פולנאה תקס"ה. (ג) אוסטרעא תקס"ו. (ד) דיהרנפורט תק"ע. (ה) פולנאה תק"פ. (ו) יוזפוף תקפ"ז. (ז) סדילקוב תקצ"ד (בהוספת ס' מנחת יעקב ותורת השלמים). (ח) לבוב תקצ"ד. (ט) לבוב תרט"ז. ועוד.
2. מעשה נסים. על הגדה של פסח. שבע מהדורות. מהן שבע בחייו: (א) זאלקווא תקס"א. (ב) שם, תקס"ז. (ג) זולצבך תקס"ט. (ד) מינסק תקע"ו. (ה) דיהרנפורט תקע"ז. (ו) קראקא תק"פ. (ז) יוזפוף תקפ"ח. (ח) זאלקווא (ט) תקצ"ה. (ט) ורשה תר"ז. (י) שם, תר"ח. (יא) שם תרי"ב. (יב) וילנה תרכ"ד. (יג) ורשה תרל"ב. (יד) לבוב תרל"ט. (טו) ורשה תרנ"ד (עם הוספות). (טז) שם תרנ"ו. (יז) מונקאטש תרס"ו. ועוד.

3. אמרי יושר, שם הכולל לפירושים על חמש המגילות.
א. צרור המור על	הוצא' א'
לבוב,
תקס"ד.
הוצ' ב'
דיהרנפורט,
תקע"ט.
שיה"ש	
ב. פלגי מים, על איכה.	
ג. תעלומות, חכמה על	
קהלת.	
- ד. מגלת סתרים, על אסתר (1)
- דיהרנפורט, תקע"ט. (2) סדילקוב, תקצ"ד.
- ה. אמרי יושר, על רות חמו"ד.
- וכולם יחדיו בשם חמשה ספרים:
זאלשטיקי, תרס"ז ועוד.
4. מקור חיים. חדושי הלכות על ש"ע א"ח הלכות פסח עם פלפולים על מסכת כריתות מאביו.
- א) זולקווא תקס"ז. (ב) פפד"א תקע"ג. (ג) ורשה תקע"ה (בלי החידושים על מסכת כריתות) (ד) אוסטרעא תקע"ו (בהוספת קונטרס על ברכות הנהנין). (ה) פולנאה תקע"ז. (ו) זולקווא תקצ"ז. (ז) לבוב תרכ"ו. (ח) ורשה תרנ"ב. ועוד.
5. נתיבות המשפט. על חושן משפט ב' חלקים א) זולקווא תקס"ט — תקע"ו. (ב) סדילקוב תק"ץ (ג) לבוב תקצ"ה. (ד) קניגסברג תר"ח (עם קונטרס "משובב נתיבות" לר' אריה ליב הכהן הלר בעל "קצות החושן"). (ה) שם. תרי"ז. (ו) נויארק תש"י.
6. תורת גיטין. חדושי הלכות ומסכת גיטין. א) פפד"א תקע"ג. (ב) ורשה תקע"ה. (ג) רוסיא חש"ד. (ד) לבוב תרט"ו. (ה) שם, תרי"ז. (ו) קראקא תרמ"ב. (ז) נויארק תש"ט.
7. בית יעקב. באורים על ש"ע אה"ע עם חדושים על

מסכת כתובות. (א) הרובשוב תקפ"ג. (ב)

זולקווא תקפ"ג. (ג) גניגסברג תר"ך ועוד.

8. סדור תפלות עם דרך החיים. כולל פסקי דינים בסדר

התפלה. (א) זולקווא תקפ"ח. (ב) שם,

תקפ"ט. (ג) שם, תקצ"א. (ד) אלטונא

תקצ"א. (ה) פרשבורג תקצ"ד. (ו) ורשה

תרל"ד. (ז) וינה תקצ"ט. (ח) שם תר"ך.

(ט) קניגסברג תר"ו. (י) שם תרי"ז. (יא)

ורשה תרנ"ה ועוד.

9. קהלת יעקב. חדושי הלכות ופלפולים על ש"ע אה"ע.

ח"מ והלכות יו"ט. (א) לבוב תקצ"א. (ב)

יוזפוף תקצ"ז. (ג) קראקא תרנ"ד ועוד.

10. נחלת יעקב. באורים על התורה, חדושי אגדות בש"ס

והספדים, עם שו"ת אחדות מנכדו ר'

אברהם תאומים. (א) אמשטרדם תר"ט. (ב)

לבוב תרמ"ז. (ג) פיעטרקוב תרע"ג.

11. אמת ליעקב. באורים על אגדות הש"ס. ורשה תרכ"ה.

לבוב תרס"ה. פיעטרקוב תרע"ב.

12. מילי דאגדתא. דרשות, חדושי אגדה ושו"ת. מונקאטש

תרס"ד.

13. צוואת רבינו יעקב מליסא. (א) ורשה תרל"ה (ביחד עם

צואת ר' עקיבא איגר). אחרי זה נדפסה

עוד הרבה פעמים.

14. ספר תולדות יעקב. תולדותיו ומאורעות חייו ערוך

ומסודר ע"י הרב צבי יחזקאל מיכלזון.

ורשה תרע"ד.

מקורות וציונים

לפרק א'

- (1) ספר „תולדות יעקב“ מאת הרב צבי יחזקאל מיכלזון ורשה תרע"ד.
 (2) שם. (3) שם. (4) שם. (5) שם. (6) ספר
 גרם המעלות תולדות חיי של ר' משולם אגרא וינה תרפ"א.
 (7) כתבי הגאונים מאת הרב צבי הורביץ מדרוזן, פיעטרקוב, תרפ"ח.
 עמ' 84—86. (8) „תולדות יעקב“. (9) כתבי הגאונים.

לפרק ב'

- (1) ספר „מצבת קודש“ על סיגט ופלך מרמרוש מאת הרב גרינואלד.
 ניו יארק תשי"ב.

לפרק ג'

- (1) אנציקלופדיה „יודאיקה“. (2) ספר בגרמנית „תולדות היהודים
 בליסא“ מאת ד"ר לוין, פיננץ 1904. (3) שם. (4) ספר
 „נטריקן“ לפני מגדים דף מ"ז. (5) תולדות היהודים בליסא.
 (6) שם. (7) תולדות יעקב. (8) שם. (9) שם.
 (10) הדרוש נדפס בסוף „נחלת יעקב“ בשם „לקיטי הפרחים“.
 (11) תולדות היהודים בליסא.

לפרק ד'

- (1) תולדות היהודים בליסא. (2) שם. (3) „מקורות לתולדות
 החנוך בישראל“ ש. אסף. (4) שם. (5) שם.
 (6) תולדות היהודים בליסא. (7) שם. (8) שם.
 (9) שם. (10) מקורות, ש. אסף. (11) הדרשה נדפסה בספר
 דרושי הצל"ח דרוש ל"ט. (12) מקורות, אסף. (13) תולדות
 הריפורמציון בישראל. ש. ברנפלד. (18) שם. (21) שני
 ההספדים בסוף הספר „אמת ליעקב“ על אגדות הש"ס. (22) דור
 דעה להרב קמלר. (23) הצופה לחכמת ישראל שנה ששית
 תרפ"ב ע' 301. (24) תולדות יעקב. (25) הצופה לחכמת
 ישראל. (26) שו"ת, מהר"י ענויל סי' ב'.

לפרק ה'

- (1) תולדות יעקב. (2) „בית משולם“ להרב מיכלזון. (3) תולדות
 יעקב. (4) שם.
 בליסא ד"ר לוין.

לפרק ו'

- (1) קונטרס "עץ אבות" בסוף "חידושי מהרא"ך" ח"ב להרב ר' אלעזר הכהן מפולטוסק.
 (2) מעשה זה מובא בצואתו של הרב אפרים סגל אבד"ק קויל בסוף ספר "פתחי שערים" של חתנו הרב ר' ישכר.
 (3) תולדות יעקב. (4) שם. (5) שם. (6) שם.
 (7) שם. (8) שם. (9) שם. (10) שמעתי מאת
 זינו הרב ר' משולם גינצבורג שליט"א בירושלים. (11) נפלאות
 הרבי דף מ"ט.

לפרק ז'

- (1) תולדות יעקב. (2) דור דעה להרב קמלהר. (3) יוסטמן
 מאוצרנו העתיק ח"א. (4) שמעתי מפי הרב באבד שליט"א
 ביפו נינו של הרב מליסא. (5) ראה ספרי "מגדולי החסידות"
 ספר א' ע' ע"ו. (6) "מן העבר וההווה של יהודי פוזנא" (בגרמנית)
 מאת הפנר והרצברג. (7) תולדות היהודים בליסא ד"ר לוין.
 (8) "מן העבר וההווה של יהודי פוזנא" — הפנר והרצברג. (9) אגרות
 סופרים ס"ב ע' 87. (10) שם י"ז ע' 20. (11) תולדות יעקב.
 (12) שם. (13) שם. (14) שם. (15) שם.
 (16) שם. (17) שם. (18) שם. (19) שם.
 (20) שם.

לפרק ח'

- רובם ככולם לקוחים מתוך ספריו "נחלת יעקב" על התורה ו"אמת
 ליעקב על אגרות הש"ס.
 (1) "תורת כהן" מאת תלמידו הרב ר' זושא מפלוצק, ע' 236.
 (2) שם, ע' 244. (3) וכל הפרושים על הגדה של פסח, לקוחים
 מתוך ספרו "מעשה נסים" על הגדה.

לפרק י'

- (1) דברים אלה מוסר נכדו של ר' דוד טעבעלי בהקדמה לספר "נפש
 דוד". (2) ראה אודותיו בספרי "מגדולי החסידות" ד' אדמור"י
 אלכסנדר. (3) תולדות יעקב. (4) שם. (5) שם.
 (6) שם. (7) שם.